

Historie kvark-gluonového plazmatu

*Michal Šumbera
Ústav jaderné fyziky AV ČR*

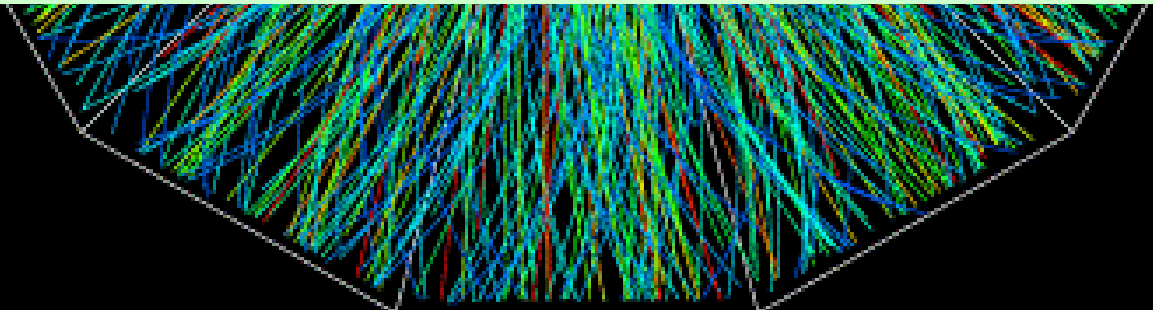
INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

UPOZORNĚNÍ:

Ministr zdravotnictví varuje:

Tato přednáška obsahuje zaujatou a neúplnou informaci, která může mít negativní vliv na zdraví a duševní pohodu těch, kteří očekávají či vyžadují něco jiného.

Prologue

“if we look back to the first 0.0001 second of cosmic history when temperature was above 10^{12} K we encounter theoretical problems of a difficulty beyond the range of modern statistical mechanics.

At such temperatures there will be a large number of strongly interacting particles in thermal equilibrium - mesons, baryons and antibaryons – with average interparticle distances smaller than typical Compton wavelength.

Particles will be in state of perpetual interaction and there is no reason to expect that they will follow any simple equation of state.”

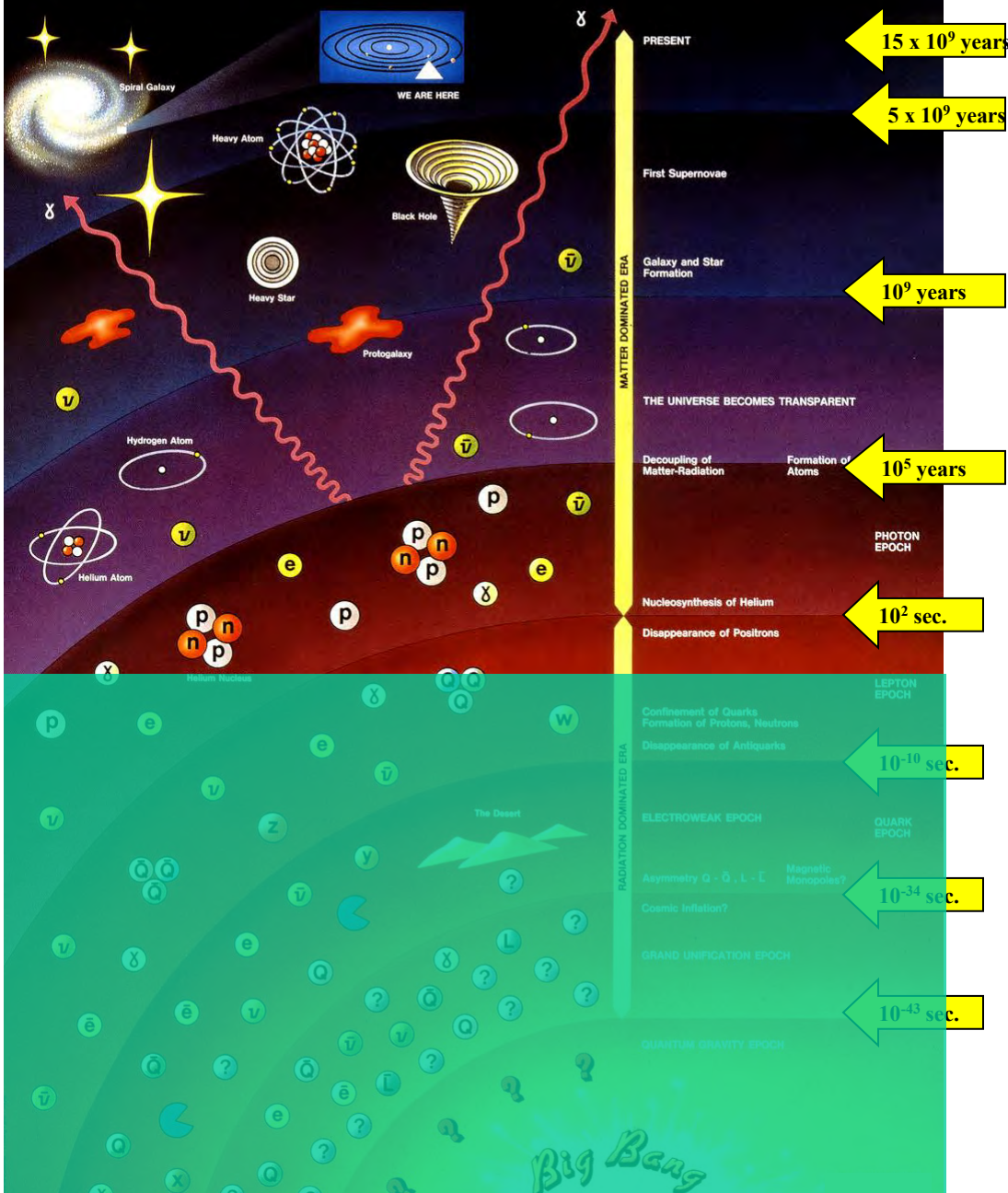
“However, the temptation to try is irresistible...”

*Steven Weinberg,
chapter 15, §11*

Gravitation and Cosmology, 1972

10^{12} K $\approx$ 100MeV

History of the Universe

Hagedornova limitní teplota T_c

1. *Statistický bootstrap: Hadron se skládá z hadronů.*
2. *Hagedornův model: Hadronový plyn při nenulových teplotách je směs ideálních relativistických plynů. Každá komponenta přispívá vahou $\rho(m)$.*

$$Z^r(T, V) = \exp \left[\frac{VT}{2\rho^2} \int_0^\infty Z(T, V, m) r(m) dm \right]$$

$$Z(T, V, m) = \exp \left[\frac{VT}{2\rho^2} m^2 K_2 \left(\frac{m}{T} \right) \right]$$

$$r(m) \propto \exp(bm)$$

Experimentálně potvrzeno pro $m \leq 2$ GeV

$$m \gg T: \quad Z^r(T, V) = \exp \left[\frac{VT}{2\pi^2} \int_0^\infty \sqrt{\frac{T}{m}} \exp\left(-\frac{m}{T}\right) \exp(bm) dm \right] \rightarrow \infty \text{ for } T > T_c = \frac{1}{b}$$

Při teplotách $T > m_\pi$ nemůže hadronový plyn existovat

Kvantová Chromodynamika = teorie silných interakcí!

Nobelova cena za fyziku v roce 2004

"za objev asymptotické svobody teorie silných interakcí"

David J. Gross

H. David Politzer

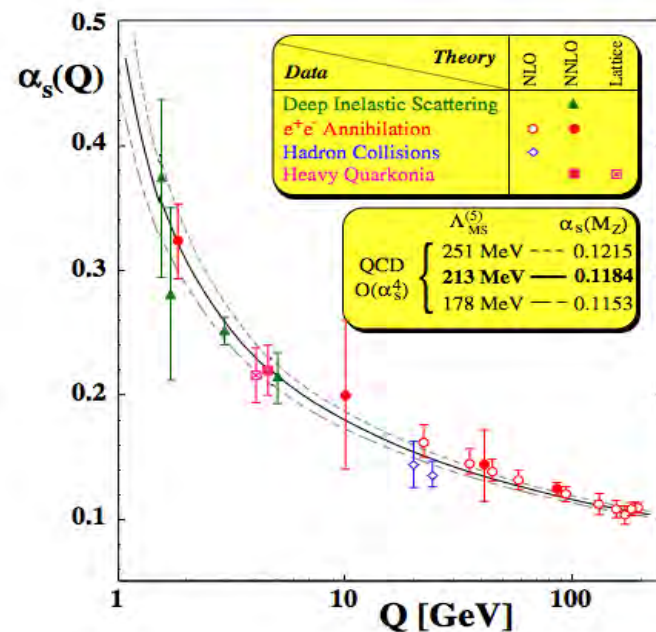

Frank Wilczek

Dva paradoxy počátku 70. let:

- 1. Kvarky se chovají jako nezávislé, když jsou blízko sebe, ale nelze je od sebe odtrhnout. Bezprecedenční hypotéza: UVĚZNĚNÍ!*
- 2. Tvrdě zasažené kvarky rychle zrychlují, aniž by přitom vyzařovali energii. Nejsilnější známá přírodní síla je "vypnuta": SVOBODA!*

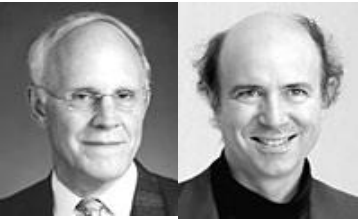
$$\alpha_s(Q) = \frac{4\pi}{(11 - \frac{2}{3}n_f) \ln \frac{Q^2}{\Lambda^2}} \xrightarrow{Q \rightarrow \infty} 0$$

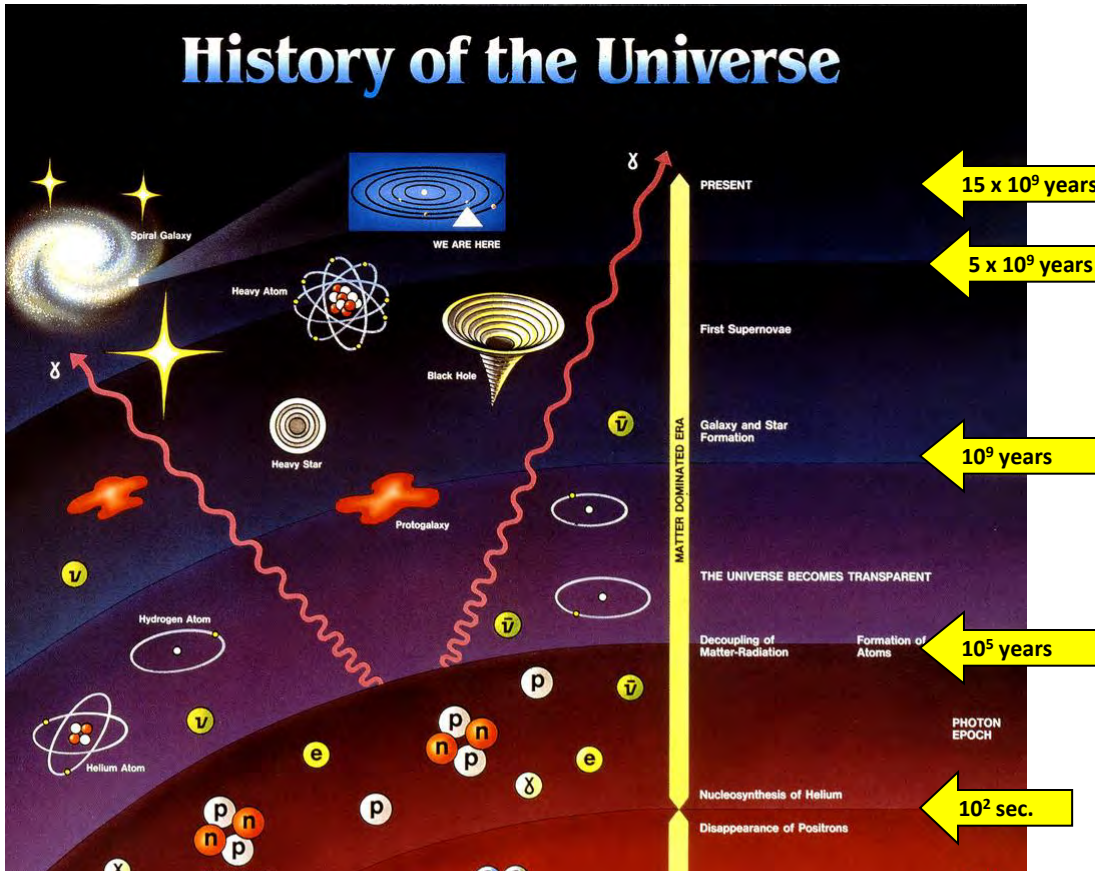
S. Bethke Nucl.Phys.Proc.Suppl.135:345-352,2004

$$V(r)_{r < 0.1 \text{ fm}} = -k_s \frac{a_s}{r}, \quad k_s = \begin{cases} 4/3 & q\bar{q} \\ 2/3 & qq \end{cases}$$

$$V(Q)_{Q > 2 \text{ GeV}} = -k_s 4\rho \frac{a_s(Q)}{Q^2}$$

D. J. Gross and F. Wilczek,
Phys. Rev. Lett. 30 (1973) 1343

H. D. Politzer,
Phys. Rev. Lett. 30 (1973) 1346

J. C. Collins and M. J. Perry,
Phys. Rev. Lett. 34 (1975) 1353

E. V. Shuryak,
Zh. Eksp. Teor. Fiz. 74, 408 (1978)

L. Van Hove

N. Cabibbo and G. Parisi,
Phys. Lett. B 59 (1975) 67

T.D. Lee   W. Greiner

R. Hagedorn

G. Chew

J. D. Bjorken

Vesmír se zdál být beznadějně neprůhledný ...

Big Bang

Krátká historie **Kvark-Gluonového Plazmatu**

1974: T.D. Lee navrhnul strategii „vakuového inženýrství“ - dočasné znovu ustanovení narušené symetrie fyzikálního vakua a vytvoření nového anomálního stavu jaderné hmoty s vysokou hustotou.

1975: W. Greiner navrhnul použít k dosažení tohoto stavu srážky relativistických těžkých iontů.

J.C. Collins & M.J. Perry si uvědomili, že z **asymptotické svobody** QCD vyplývá existence horké a husté formy hmoty tvořené dekonfinovanými kvarky a gluony.

N. Cabibo & G. Parisi navrhli interpretovat exponenciálně rostoucí hadronové spektrum jako signál existence **dekonfinované kvarkové fáze** při teplotách $T \geq m_{\pi}$.

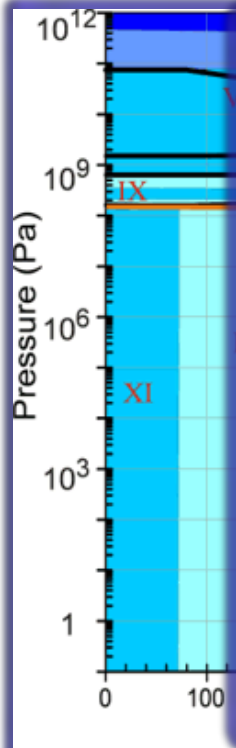
1978: E.V. Shuryak zavedl termín kvark-gluonové plazma.

*Proč je **K**vark-**G**luonové **P**lazma důležité*

1. Je to konečná, původní forma jaderné hmoty při vysokých teplotách a/nebo velkých baryonových hustotách.
1. Hlavní forma hmoty krátce po velkém třesku.
3. Je příkladem jednoho z fázových přechodů, ke kterým docházelo při vysokých teplotách po vzniku vesmíru.
3. Vysvětluje odkud se bere hmota hadronů a jak dochází k uvěznění kvarků do hadronů.

Fázové diagramy: H_2O a jaderná hmota

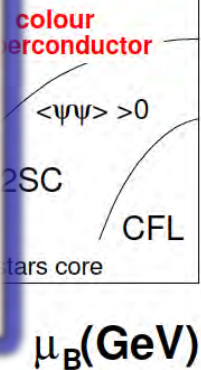

Principiální porozumění vyžaduje znalost:

- i) polohy kritického bodu
- ii) polohy křivek fázového rozhraní
- iii) vlastností každé z jednotlivých fází

Principiální porozumění fázového diagramu jaderné hmoty dosud chybí...

Hlavním cílem je zmapování fázového diagramu QCD a stanovení vlastností jednotlivých fází!

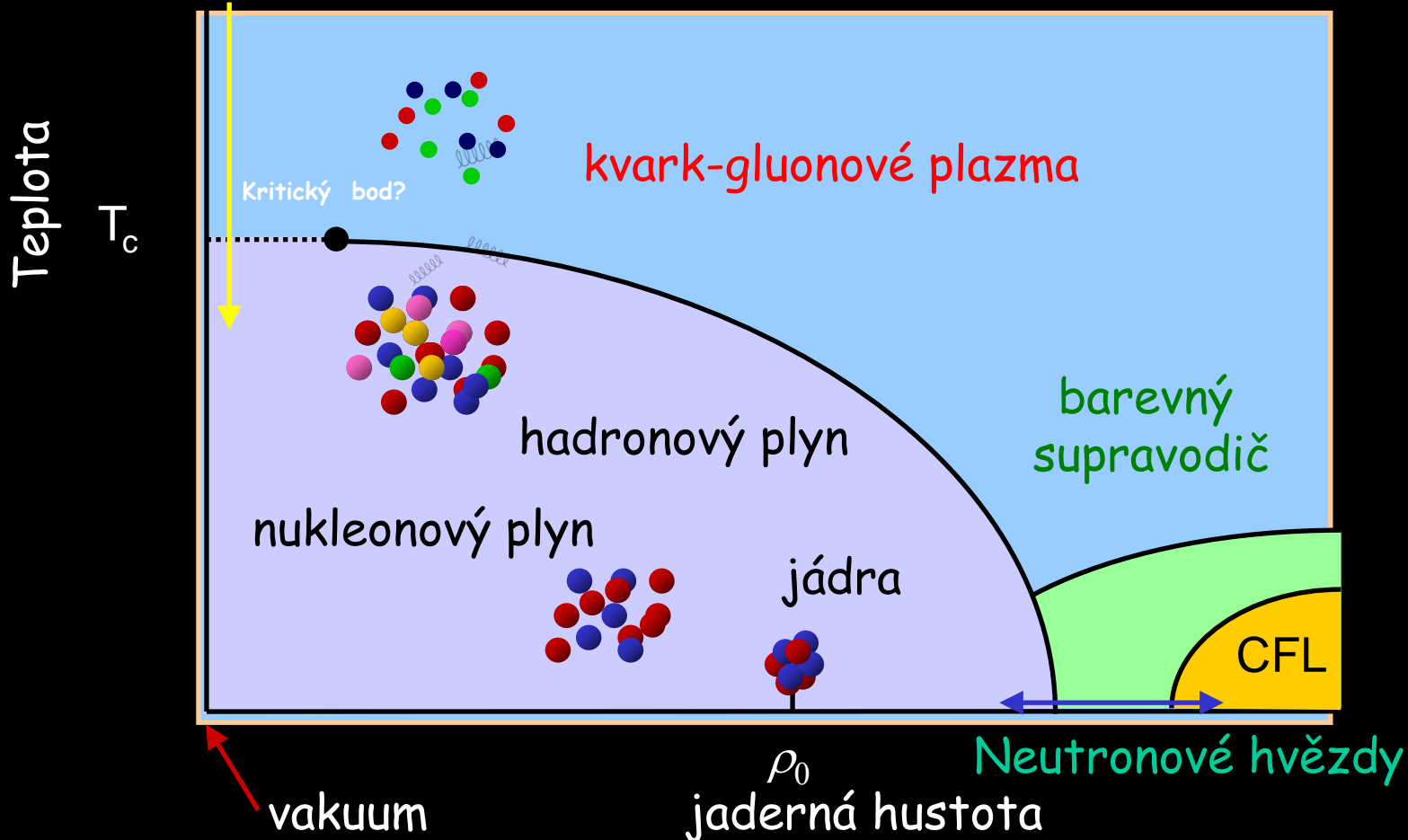

Fázový diagram vody.

Fázový diagram QCD v proměnných teplota T vs. baryonový chemický potenciál μ_B .

Fázový diagram jaderné hmoty (QCD)

Ranný vesmír

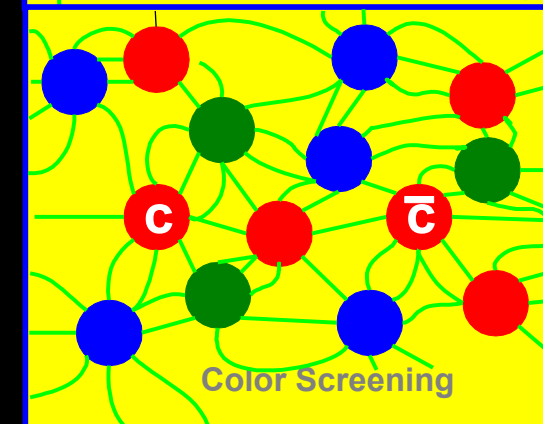
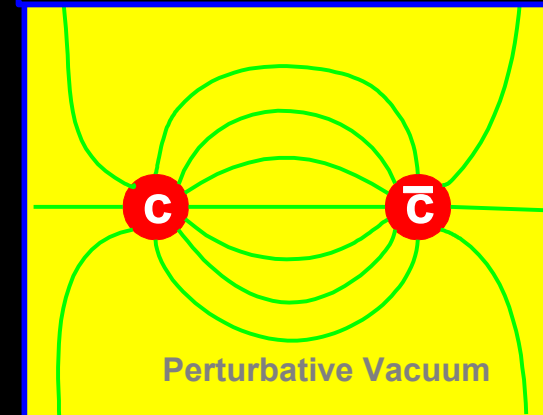
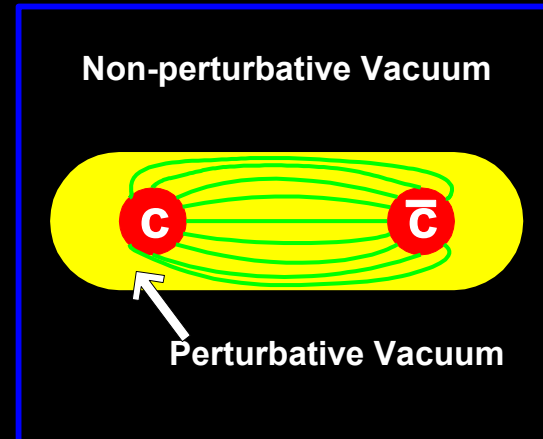

D.J. Gross, H.D. Politzer & F. Wilczek
Nobelova cena za fyziku v roce 2004

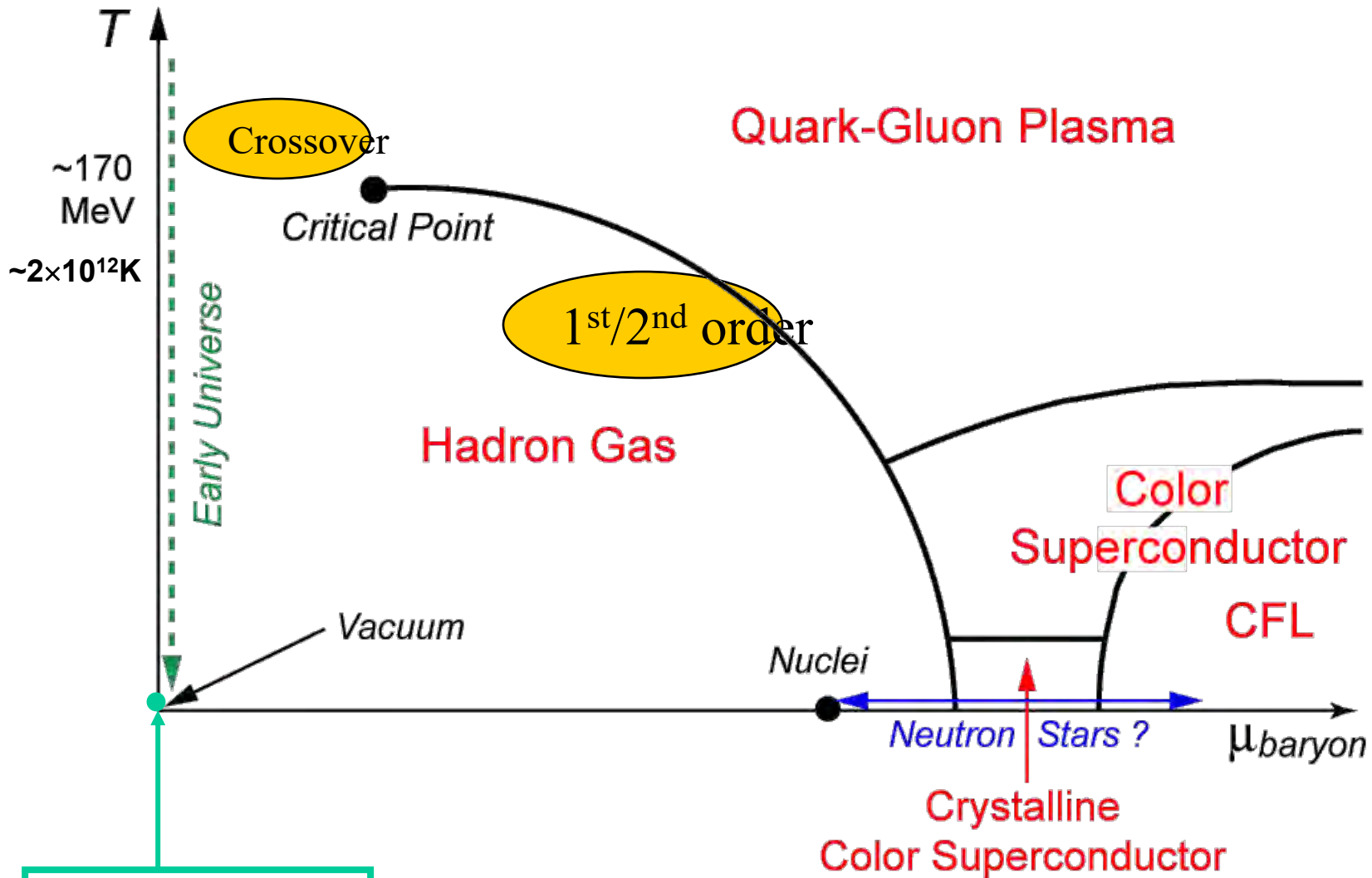
Fázové přechody QCD

□ Studujeme neporuchové "vakuum", které vězní kvarky, tím, že jej „roztavíme“

- Experimentální metoda:
  - Vysokoenergetické srážky těžkých jader
- Experimentální měření:
Užíváme sondy/signály, které
  - Sami vznikají
  - Jsou citlivé ke všem časovým škálám srážky

Fázový diagram QCD

Particle Physics

Vysokoteplotní fázový přechod QCD v kostce

Q: Jak osvobodit kvarky a gluony z oblasti odpovídající charakteristickým rozměrům jejich uvěznění (tj. 1fm) ?

A: Vytvořme hustotu energié $\gg$ normální jaderná hustota: $e \gg \rho_0 = 0.17 \text{ GeV} / \text{fm}^3$

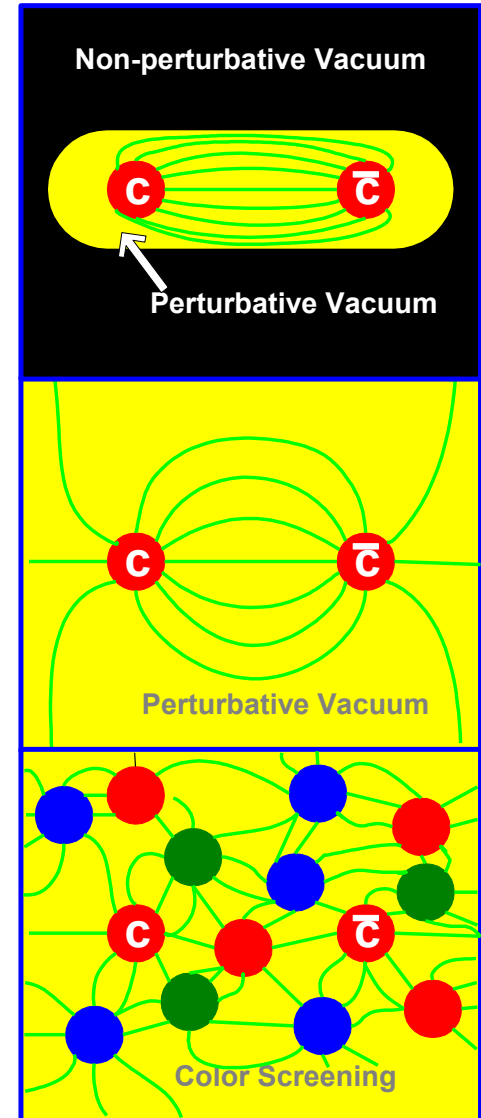
Hrybý odhad: Ideální plyn nehmotných a neinteragujících částic

Hustota energie pro "g" nehmotných d.o.f

8 gluonů, 2 spinové orientace;
2 druhy kvarků, antikvarky,
2 spiny, 3 barvy

$$e = g \frac{\rho^2}{30} T^4 = \left(2 \times 8_g + \frac{7}{8} \times 2_s \times 2_a \times 2_f \times 3_c \right) \frac{\rho^2}{30} T^4$$

$$= 37 \times \frac{\rho^2}{30} T^4 \gg 12 \times T^4 \gg 12 \times \left(\frac{\hbar}{1 \text{ fm}} \right)^4 \gg 2.4 \text{ GeV} / \text{fm}^3$$

$$\approx 4.3 \times 10^{15} \text{ g/cm}^3$$

Vysokoteplotní fázový přechod QCD v kostce

Q: Jak osvobodit kvarky a gluony z oblasti odpovídající charakteristickým rozměrům jejich uvěznění (tj. 1fm) ?

A: Vytvořme hustotu energie $\gg$ normální jaderná hustota: $e \gg \rho_0 = 0.17 \text{ GeV} / \text{fm}^3$

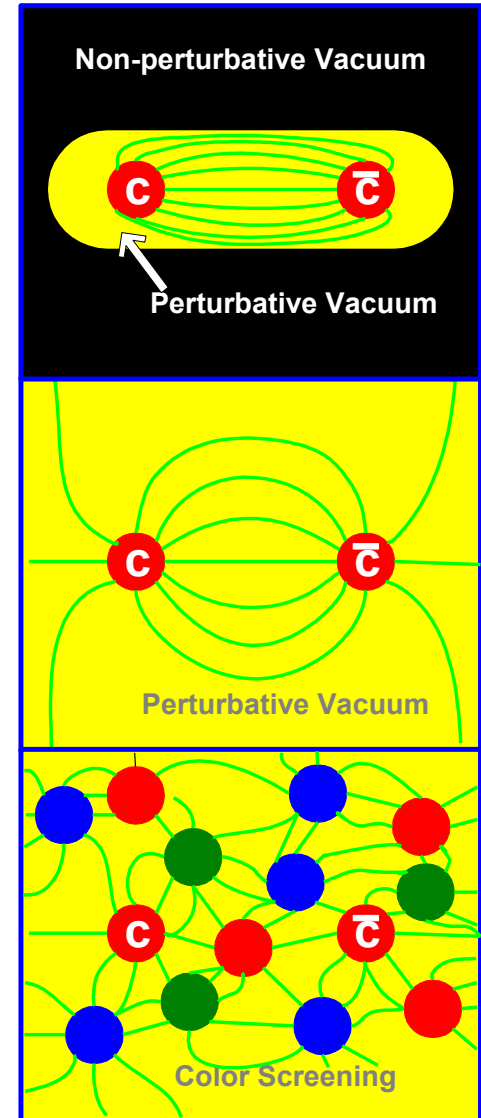
Hrybý odhad: Ideální plyn nehmotných a neinteragujících částic

Hustota energie pro "g" nehmotných d.o.f

8 gluonů, 2 spinové orientace;
3 druhy kvarků, antikvarky,
2 spiny, 3 barvy

$$e = g \frac{\rho^2}{30} T^4 = \left(2 \times 8_g + \frac{7}{8} \times 2_s \times 2_a \times 3_f \times 3_c \right) \frac{\rho^2}{30} T^4$$

$$= 47.5 \times \frac{\rho^2}{30} T^4 \gg 15.4 \times T^4 \gg 15.4 \times \left(\frac{\hbar}{1 \text{ fm}} \right)^4 \gg 3 \text{ GeV} / \text{fm}^3$$

$$\approx 5.4 \times 10^{15} \text{ g/cm}^3$$

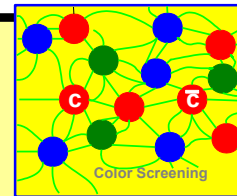
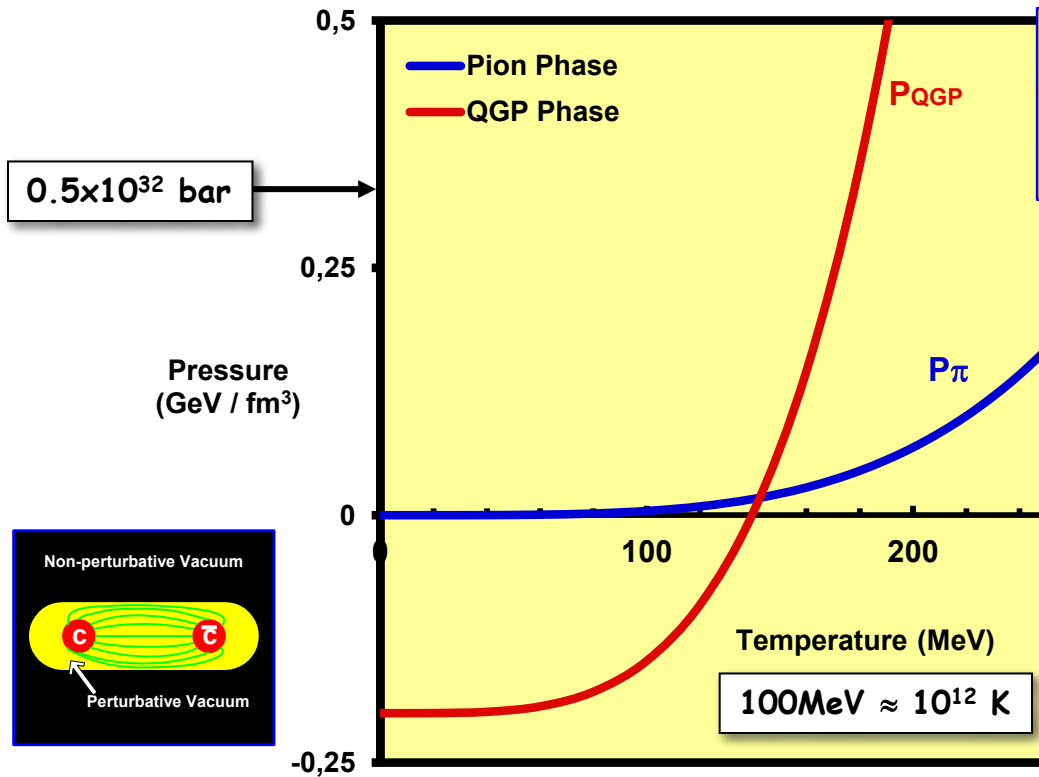
Vybereme soustavu s větším tlakem $P = \frac{1}{3} \frac{U}{V} = \frac{\epsilon}{3} = g \frac{\pi^2}{90} T^4$

$$P_{\pi} = 3 \frac{\pi^2}{90} T^4$$

Tlak "čistého" pionového plynu při teplotě T

$$P_{QGP} = g \frac{\pi^2}{90} T^4 - B, \quad g = 37$$

Tlak plazmatu s "Bag konstantou" $B \sim 0.2 \text{ GeV}/\text{fm}^3$

⇒ Fázový přechod při teplotě $T \approx 140 \text{ MeV}$

Současné předpovědi z výpočtů na mříži:
 $T \sim 150-170 \text{ MeV}$

N.B. ve středu slunce je $T \approx 10^7 \text{ K}$

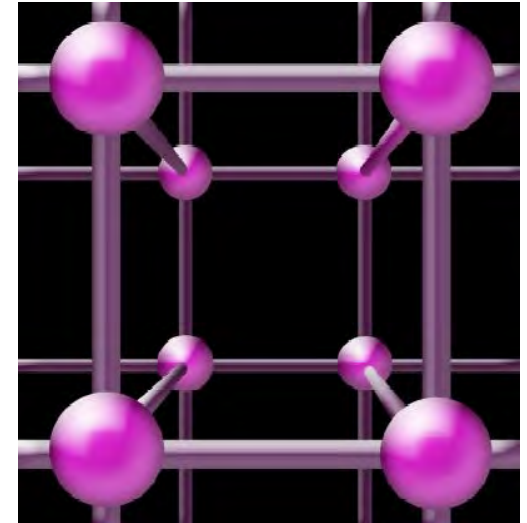
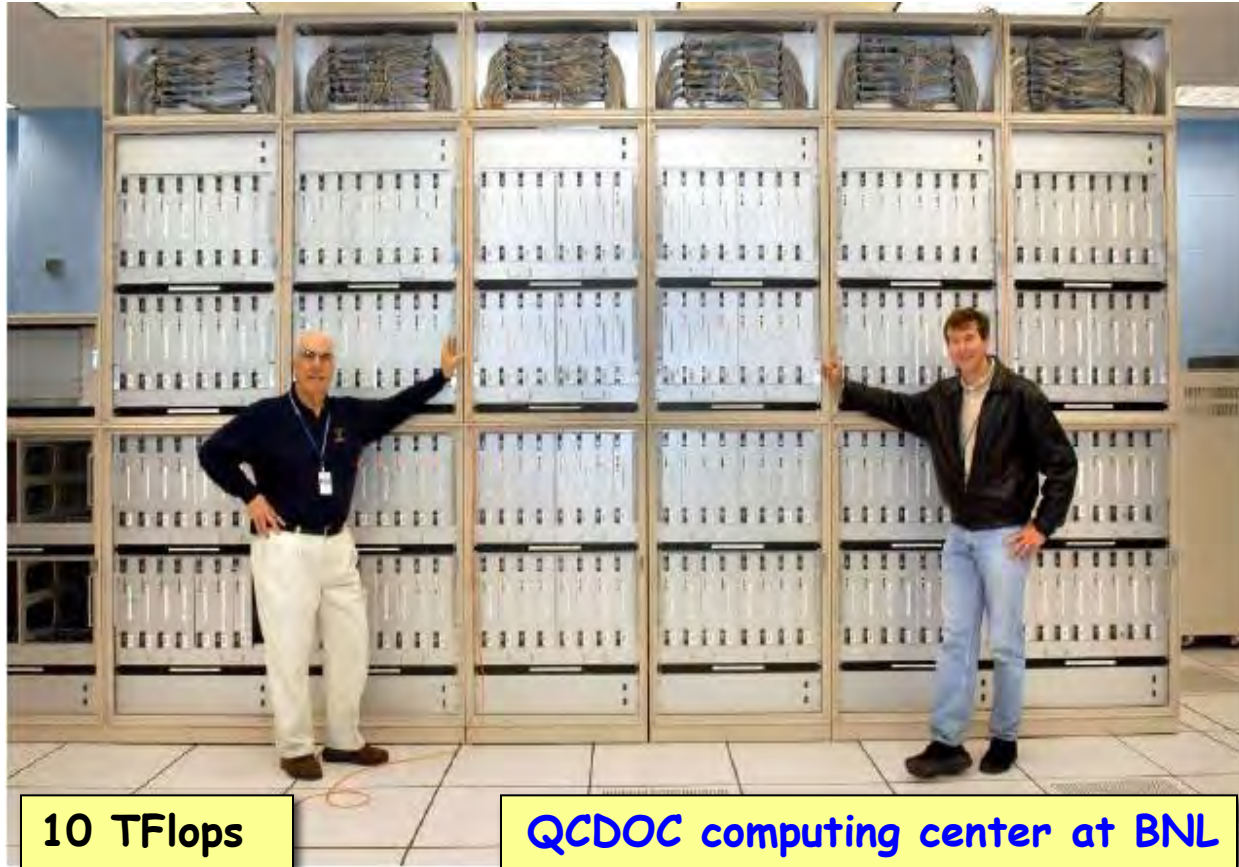

Neporuchová QCD: QCD na mřížce

Numerický výpočet dráhového integrálu

$$Z(V, T, \mu_f) = \int \mathcal{D}A_\nu \mathcal{D}\bar{\psi} \mathcal{D}\psi e^{-S_E(V, T, \mu_f)}$$

pomocí prostoro-časové mřížky

$$V = (N_\sigma a)^3, T^{-1} = N_\tau a,$$

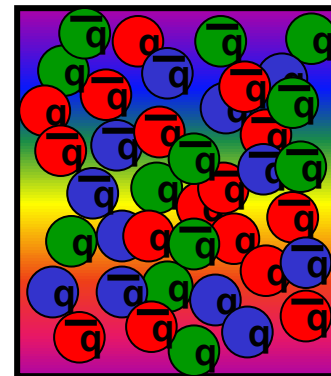
N.B. Cena roste jako N^7

Deconfinement

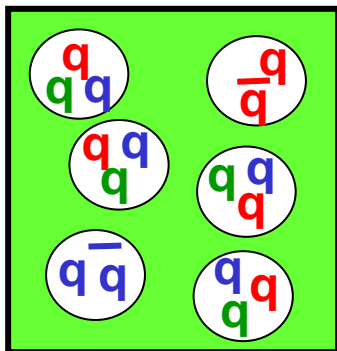
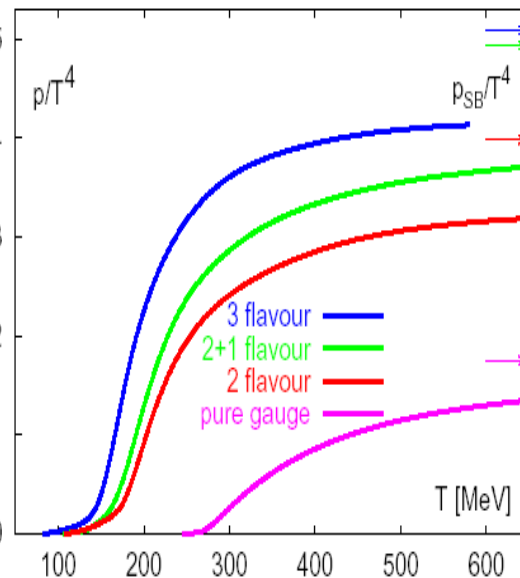
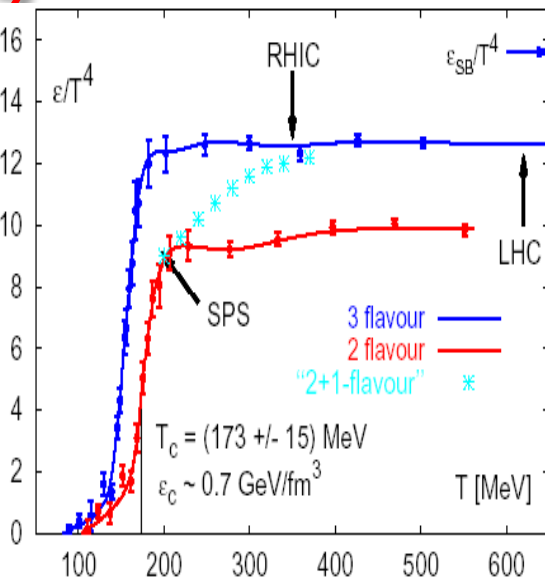
LQCD predicts a phase transition to a quark-gluon plasma where the long range confining force is screened.

$$T_c = 173 \pm 15 \text{ MeV}$$

($\approx 100\,000 \times T_{\text{center of}}$
($\approx 4 \times \text{nuclear density}$)

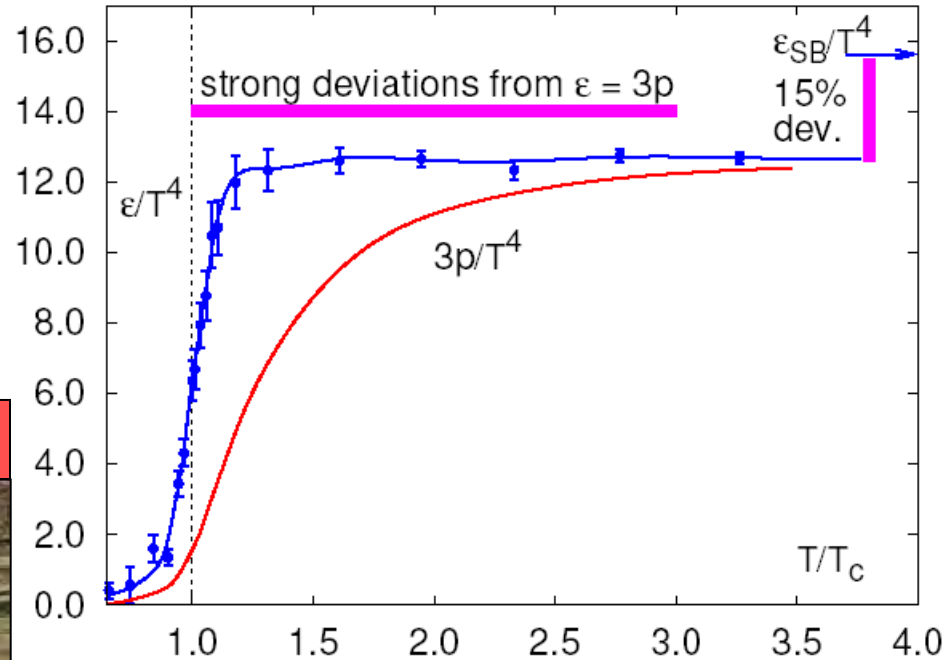
$$\epsilon_c \approx 0.7 \text{ GeV/f}$$

$\sim \frac{1}{2}$ year on 10GFlops computer
 $\sim 10^{17}$ operations

F. Karsch and E. Laermann,
ArXiv: hep-lat/0305025, in
“Quark-Gluon Plasma 3”

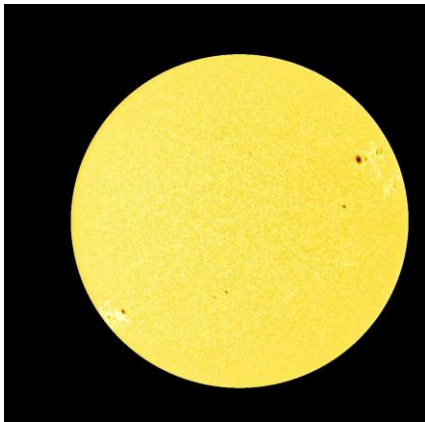
Stavová rovnice při $T < 4T_c$

- Silné odchylky od chování ultrarelativistického ideálního plynu ($\epsilon=3p$) až do velmi vysokých teplot $T_c \leq T \approx 3T_c$.
- ⇒ V QGP fázi existuje podstatná zbytková interakce mezi kvarky a gluony. Nejedná se tedy o plyn ale o kapalinu!

Plazma

Plazma = ionizovaný plyn, tvoří 99% viditelné hmoty vesmíru.
Různé druhy plazmatu lze vytvořit pomocí vysokých teplot,
Elektrických polí nebo záření.

1. Nerelativistické - relativistické plazma
2. Klasická - kvantová plazma (bílé trpaslíci)
3. Ideální - silně vázané plazma (vícekomponentní plazma obsahující ionty, elektrony, neutrální plyn a mikročástice, např. Prachové částice)

Silně vázaná plazma

Parametr síly interakce v plazmatu: $\Gamma \equiv \frac{E_{pot}}{E_{kin}} = \frac{Q^2}{dT}$

Q : náboj částic plazmatu

d : vzdálenost mezi částicemi

T : teplota plazmatu

Ideální plazma: $\Gamma \ll 1$ (pro většinu platí: $\Gamma < 10^{-3}$)

Silně vázané plazma: $\Gamma > O(1)$

Příklad: iontová komponenta v bílém trpaslíkovi, NaCl,...

Neporuchový popis, např. molekulární dynamika

Jednokomponentní, čistě kulombická (odpudivá) interakce:

$\Gamma > 172 \rightarrow$ **Kulombický krystal**

Setsuo Ichimaru: Strongly coupled plasmas: high-density classical plasmas and degenerate electron liquids, Rev. Mod. Phys. 54, 1017–1059 (1982)

Použití na případ **QGP**

Odhad interakčního
parametru:

g - silná vazbová konstanta

$C = 4/3$ (kvarky), $C = 3$ (gluony)

$T = 200 \text{ MeV} \Rightarrow \alpha_s = 0.3 - 0.5$

$d = 0.5 \text{ fm}$

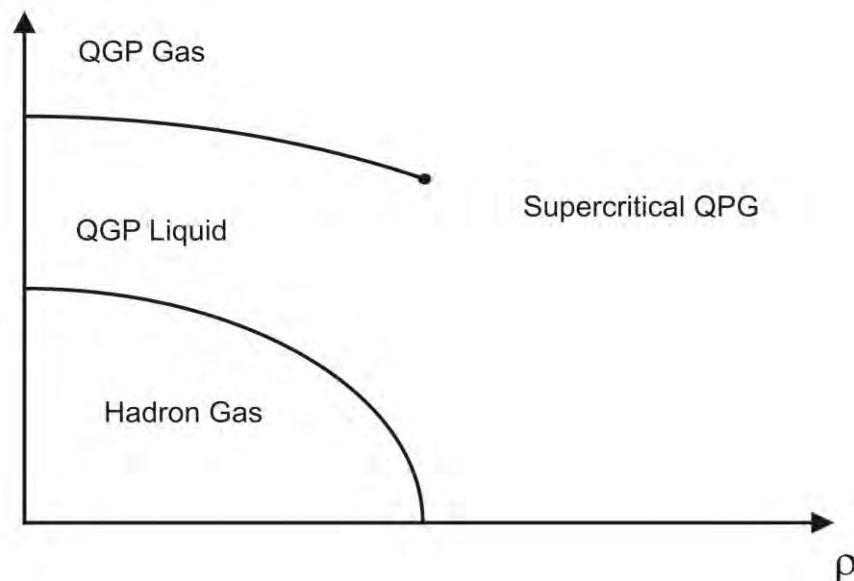
$$\Gamma \cong C \frac{g^2}{4\pi d T} = C \frac{\alpha_s}{dT}$$

$\Rightarrow \Gamma = 0.75 - 3 \Rightarrow$ **QGP** kapalina?

Pro ultrarelativistické plazma:
magnetické interakce jsou
stejně důležité elektrické

$\Rightarrow \Gamma = 1.5 - 6$

Nový fázový diagram QCD

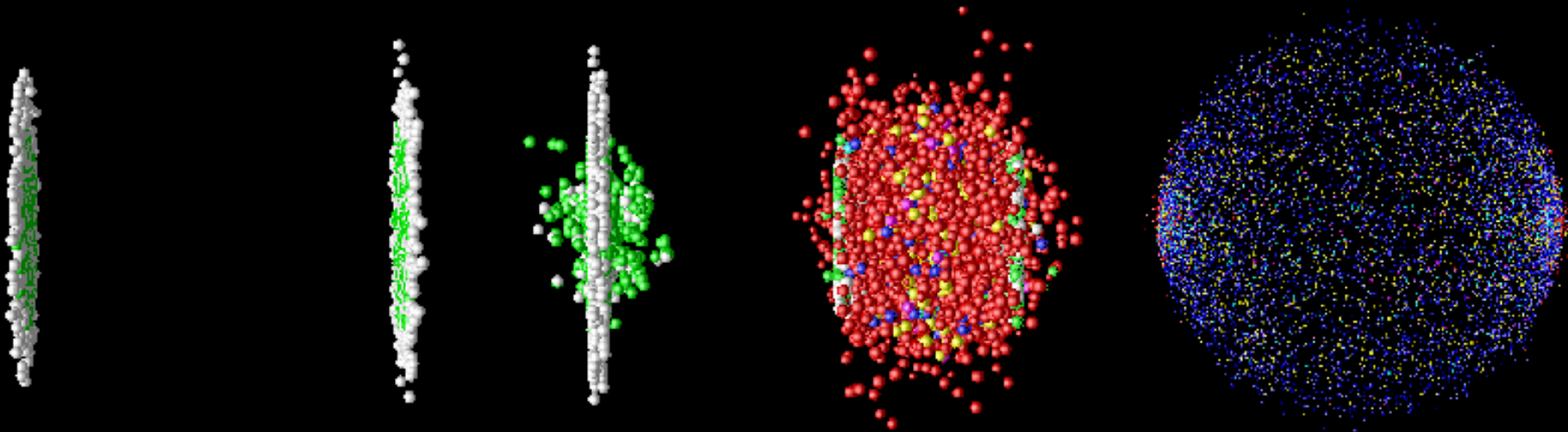

Vishnu M. Bannur: *Eur.Phys.J.C*11:169-171,1999

ArXiv: hep-ph/0504072

Markus H. Thoma: *J.Phys.G*31:L7,2005

Srážky relativistických jader: malý „velký třesk“ v laboratoři

Au + Au @ RHIC

Jaká je
energie
jedné
srážky?

$$1.6 \times 10^{-19} \frac{J}{eV} \times 197 \times 200 GeV \sim 6 \mu J$$

Au + Au @ RHIC

Jaká je
energie
jedné
srážky?

$$1.6 \times 10^{-19} \frac{J}{eV} \times 197 \times 200 GeV \sim 6 \mu J$$

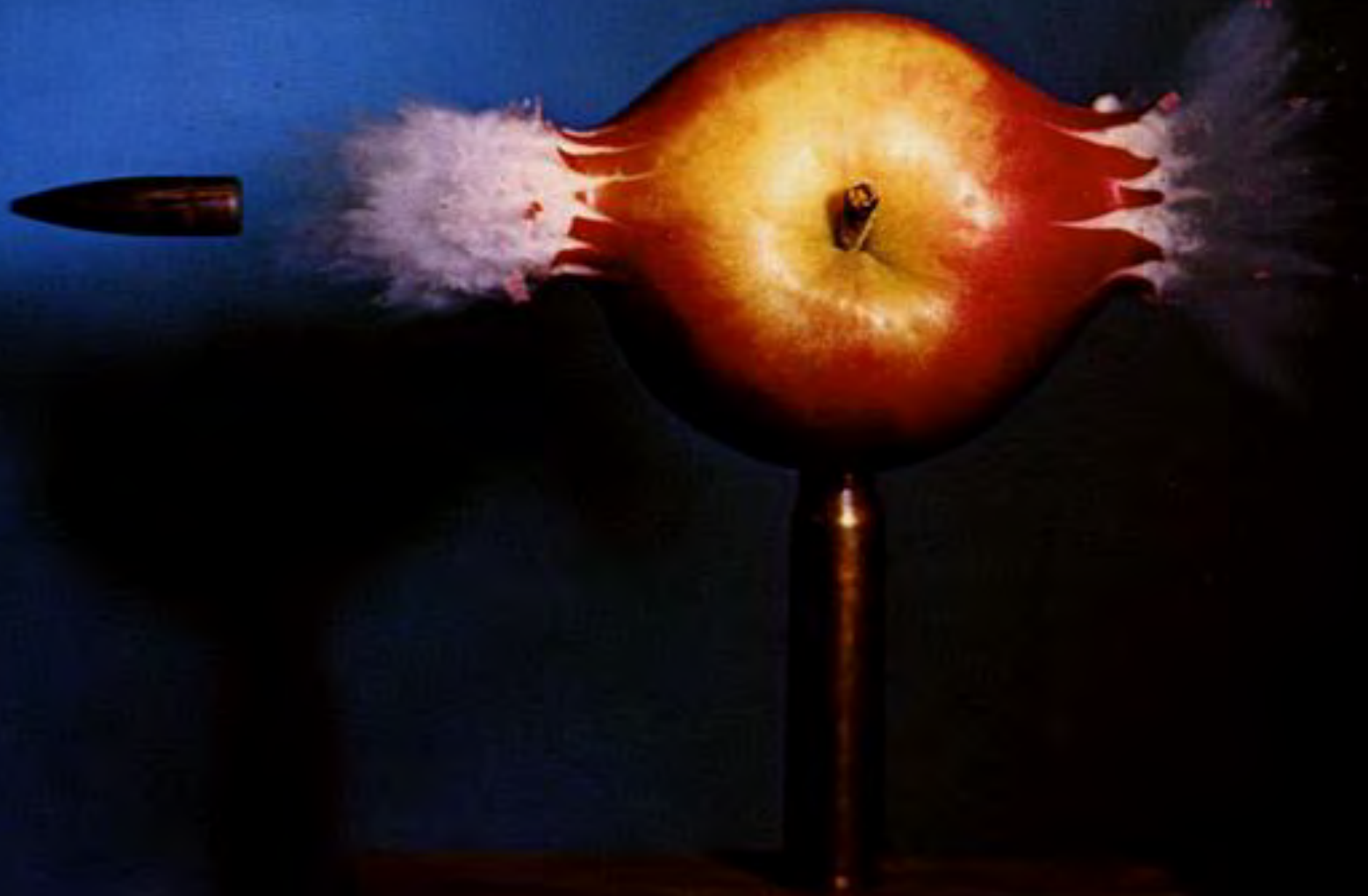

Uvažujme
srážku
dvou komárů

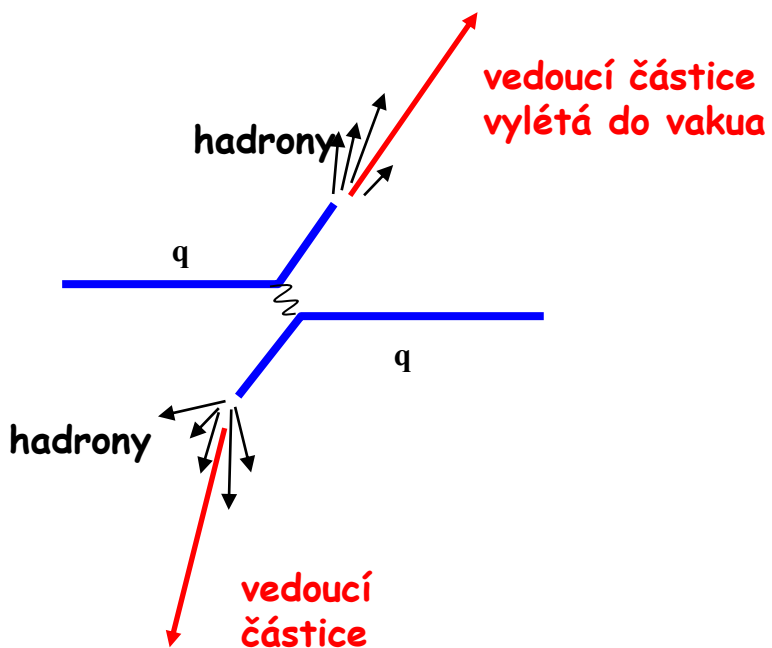

$$2 \times \frac{1}{2} m v^2 = (1g) \times (10cm/s)^2 = 10 \mu J$$

Tomografie plazmatu

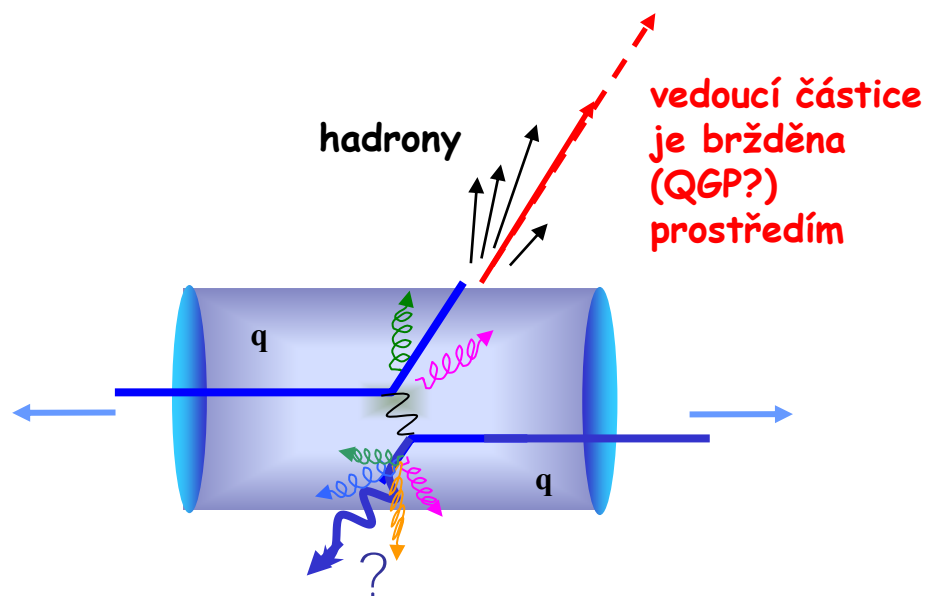

Produkce hadronových spršek ("jetů")

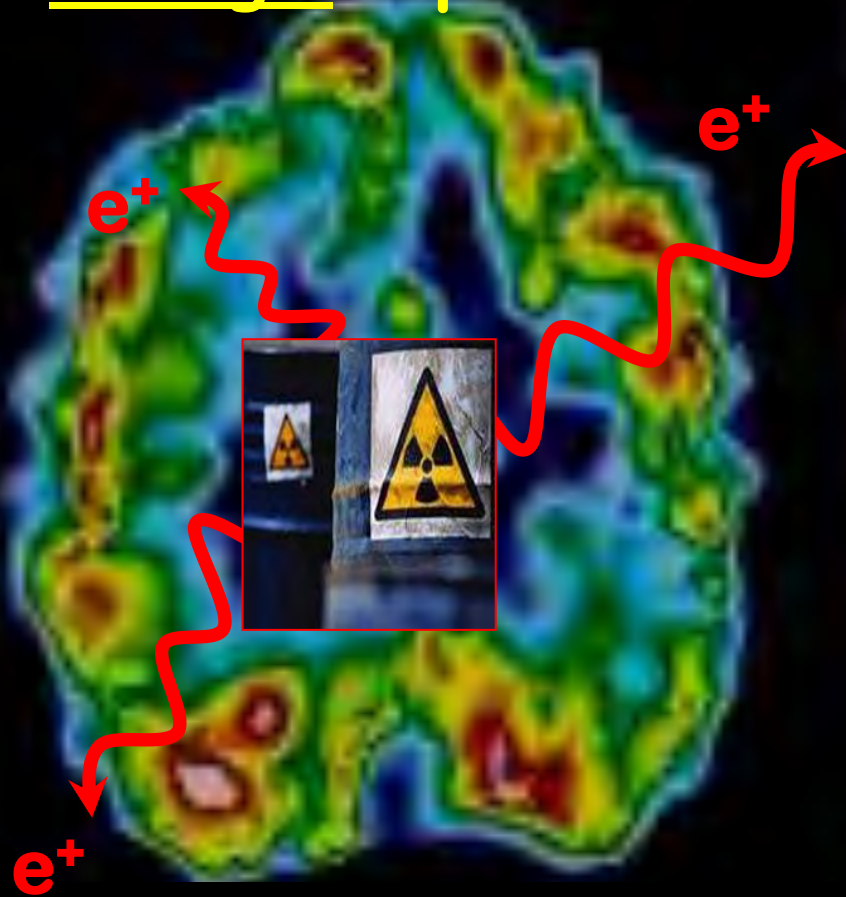
srážka dvou protonů

srážka dvou jader

Tomografie plazmatu

analogie s pozitronovou emisní tomografií (PET)

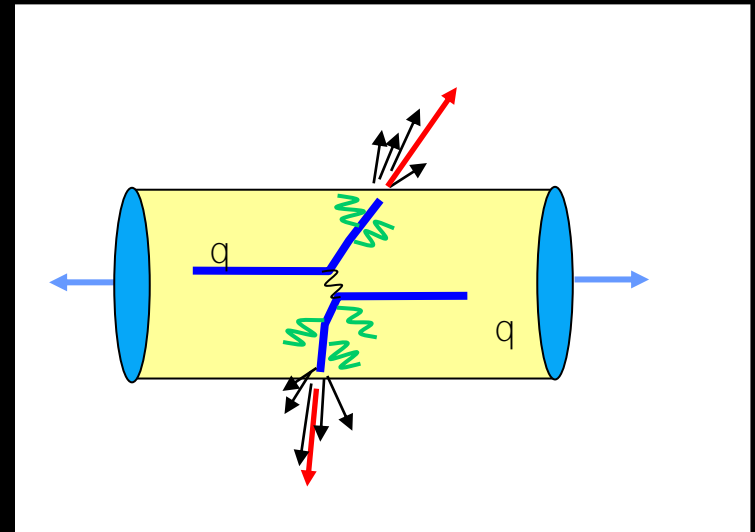

Radionuklidy:

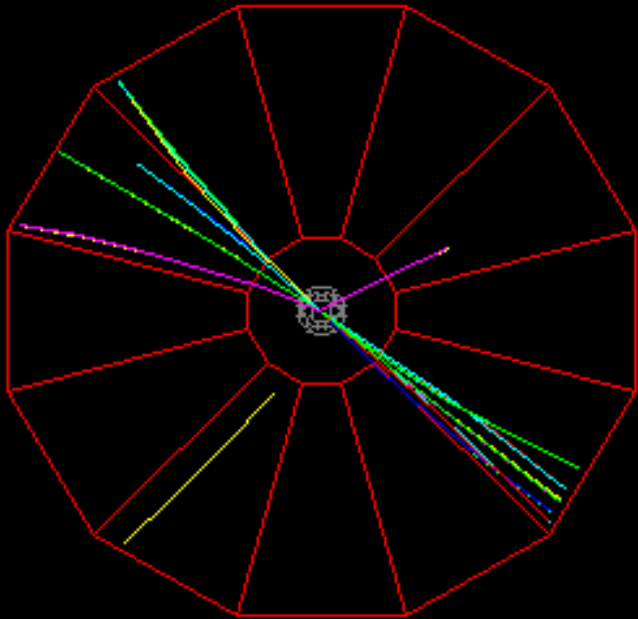
^{11}C , ^{13}N , ^{15}O , ^{18}F

úlohu radionuklidů hrají tvrdé srážky k nimž dochází na počátku srážky jader.

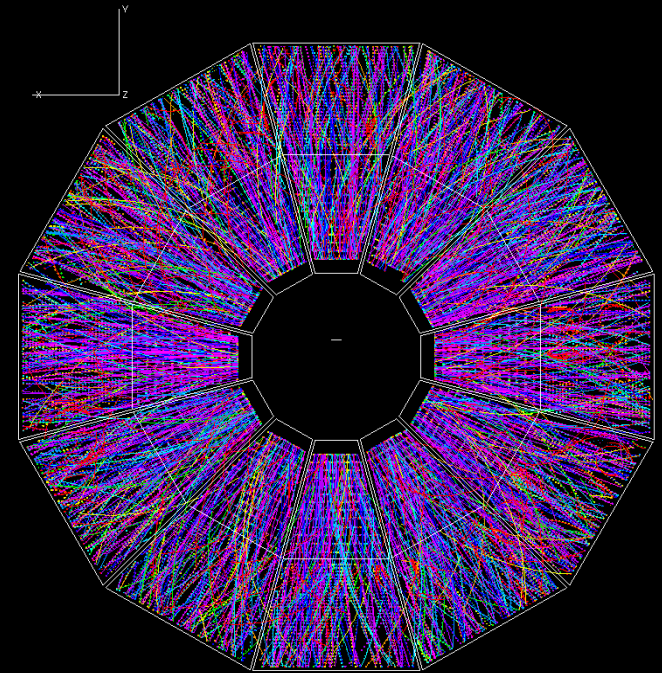
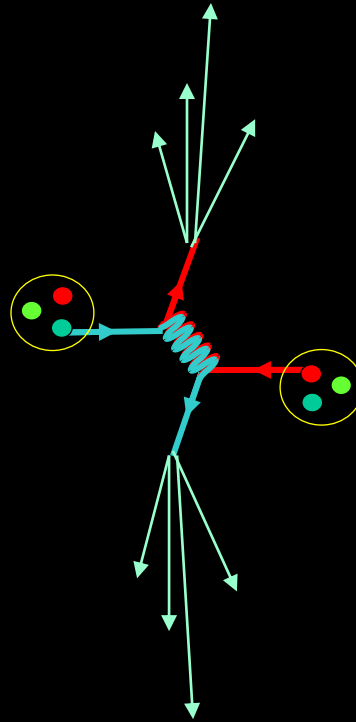
roli záření beta přebírají kvarky a gluony prolétávající plazmatem

Produkce „tvrdých“ částic v proton-protonových a jádro-jaderných srážkách na RHIC

$p+p \rightarrow \text{jet} + \text{jet}$

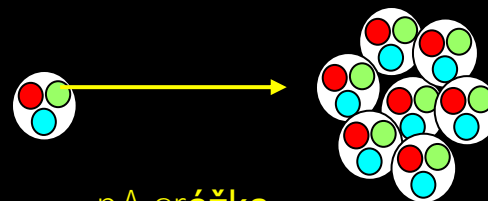

$\text{Au} + \text{Au} \rightarrow \text{cokoliv}$

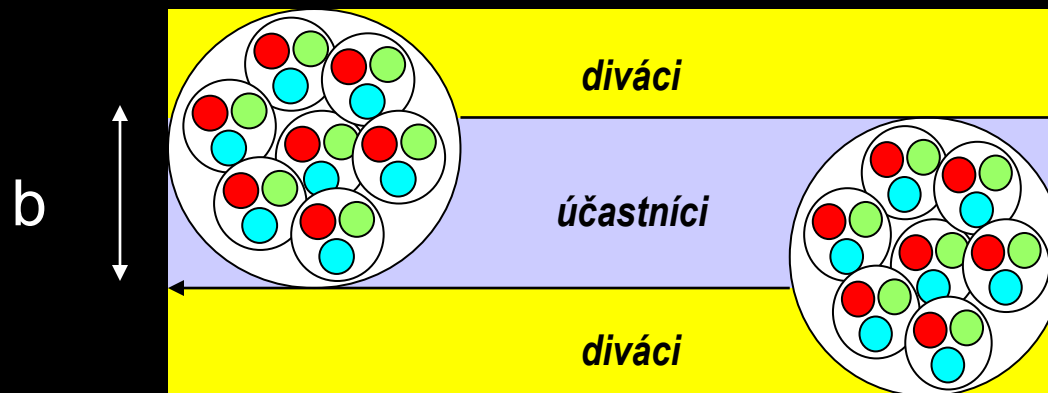
Srážky protonů a jader

pp srážka

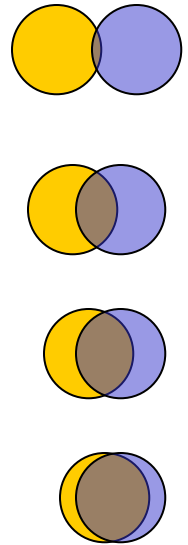
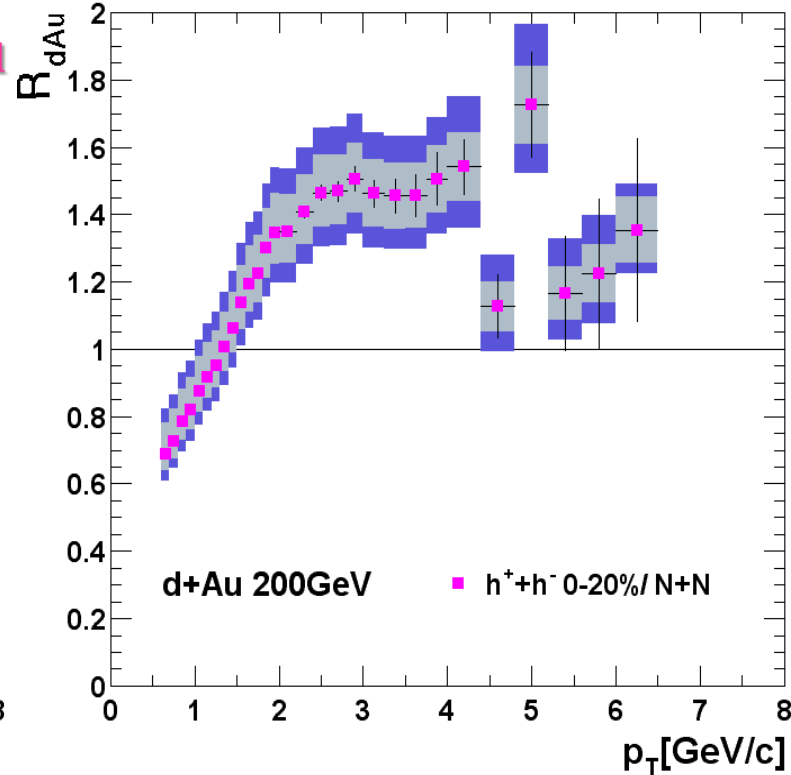
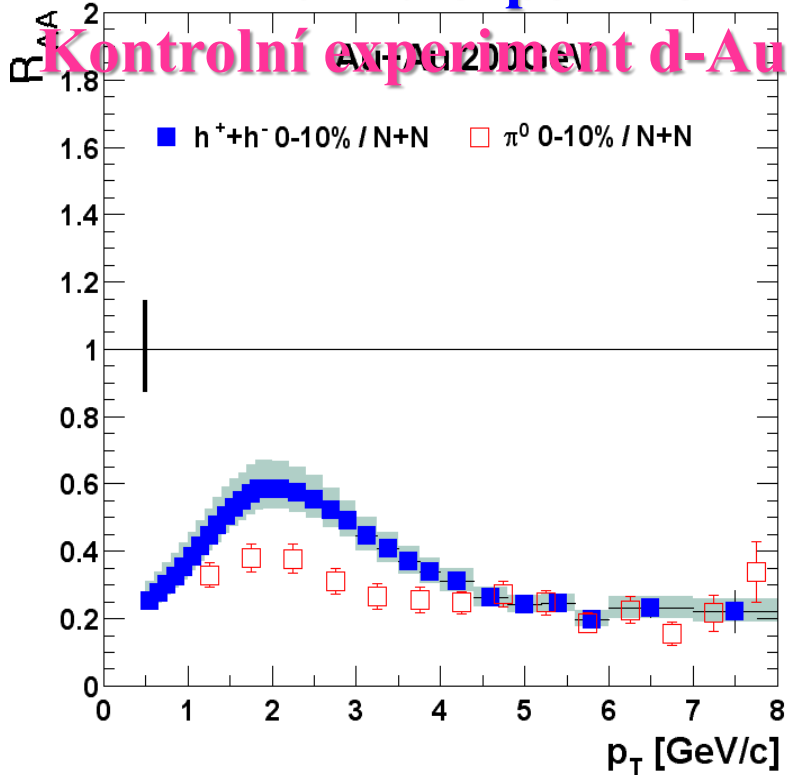
pA srážka

AA srážka

Potlačení hadronů s velkým p_T

Au-Au experiment

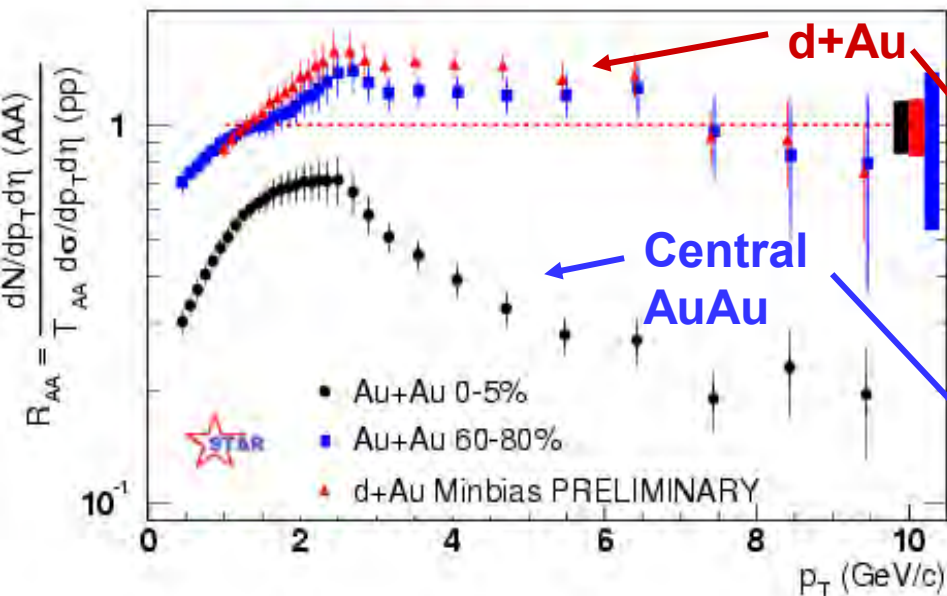
- Dramaticky rozdílná (opačná) centrální závislost

$$R_{AA}(p_T) = \frac{S_{inel}^{pp}}{\langle N_{binary} \rangle} \frac{d^2 N^{AA} / d^2 p_T dh}{d^2 S^{NN} / d^2 p_T dh}$$

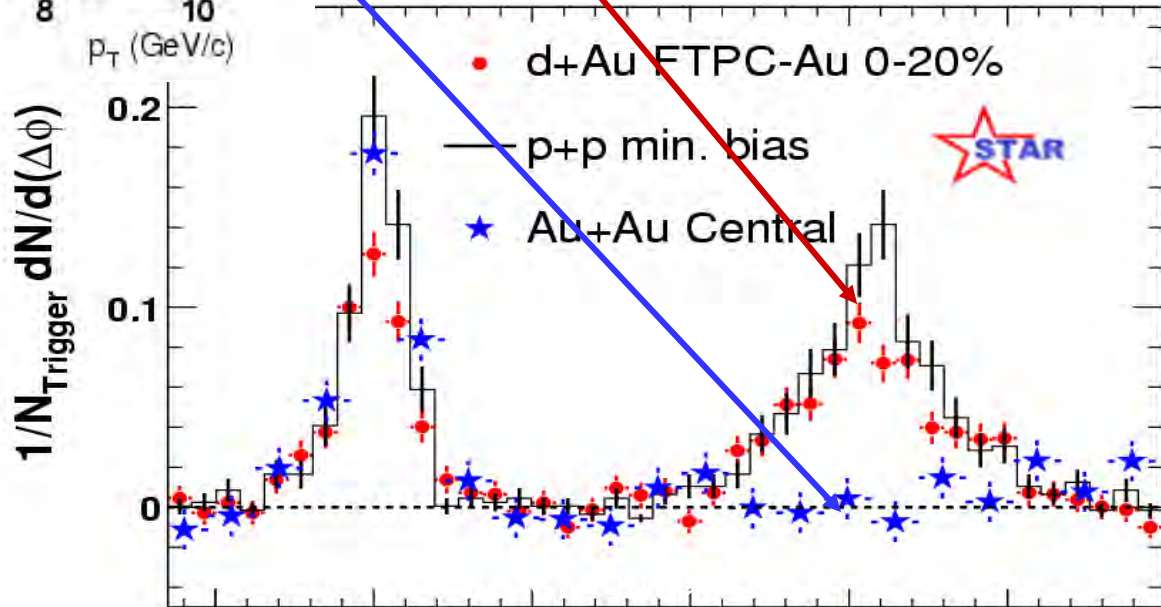
⇒ V centrálních srážkách Au-Au vzniká nový stav jaderné hmoty.

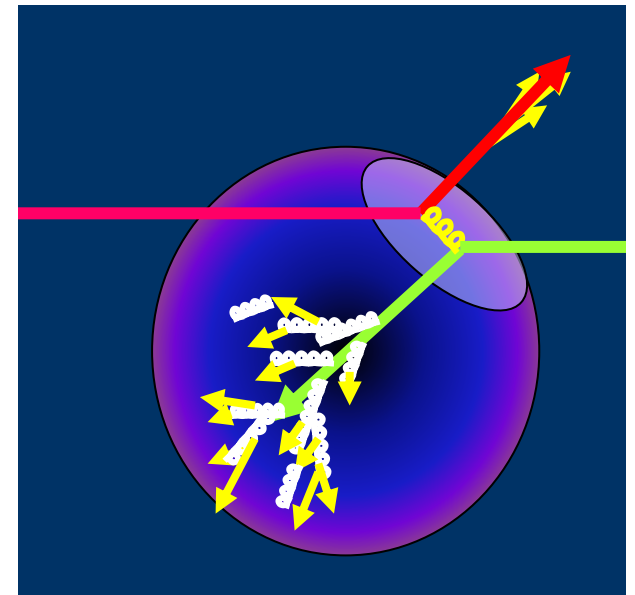
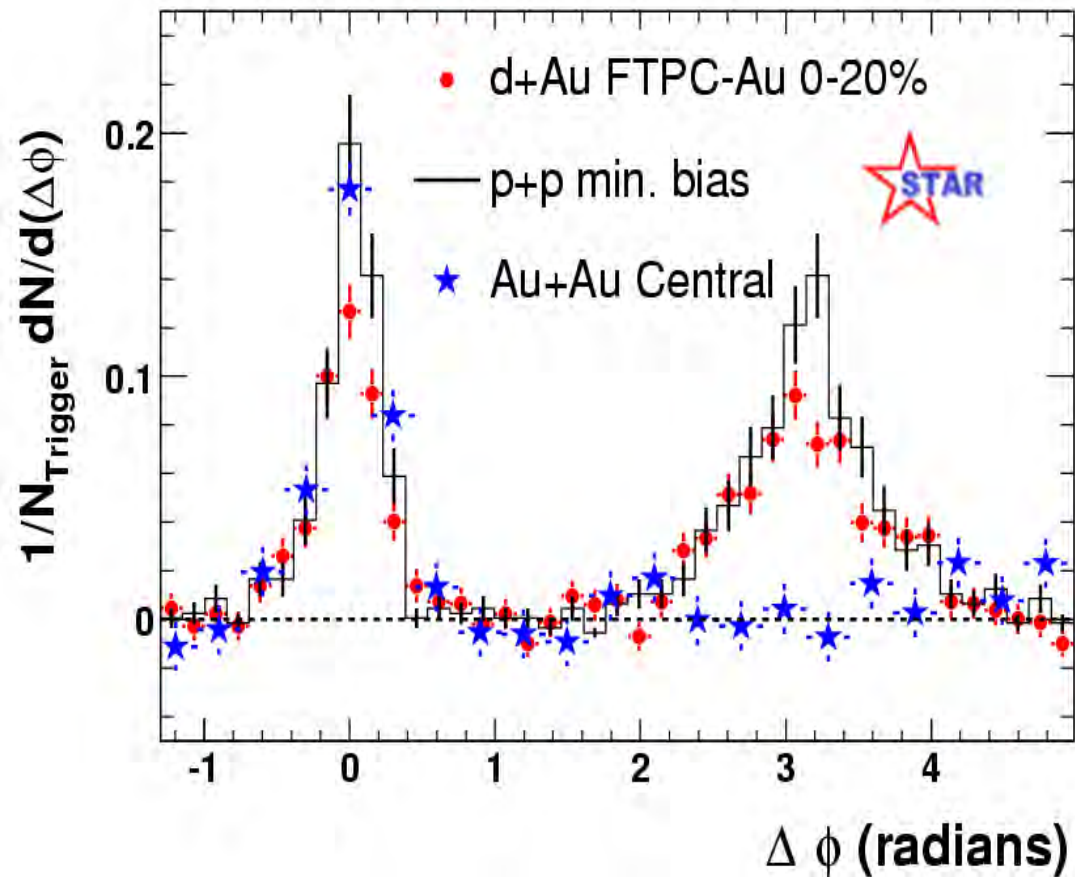
Jiný pohled na potlačení jetů:

*dvoučásticové
azimutální
korelace*

Otázka: „Jak moc je nová hmota neprůzračná pro tvrdé částice?“

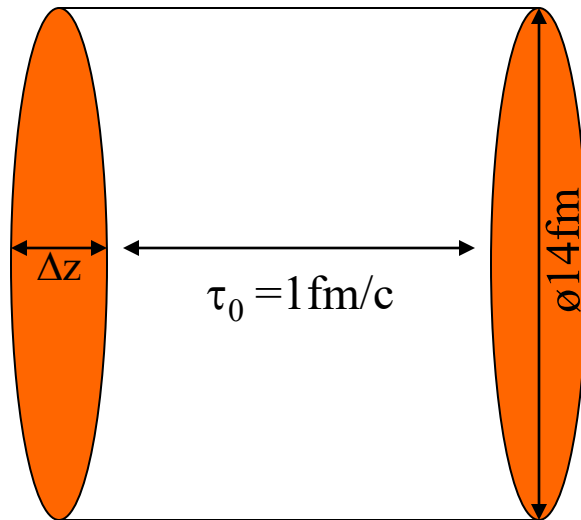

Odpořď: „Úplně“

Jak hustá je vzniklá hmota?

$$\Delta z = \frac{2R}{\gamma} \simeq .14 \text{ fm}$$

(podle Jamese Bjorkena)

$$\varepsilon_{Bj}(\tau_0) = \frac{1}{\pi R^2 \tau_0} \frac{dE_T}{dy}$$

$$\varepsilon_{Bj}(1 \text{ fm}/c) \approx 5.5 \text{ GeV}/\text{fm}^3 \approx 30 \times \rho_0 \approx 10 \times \rho_N$$

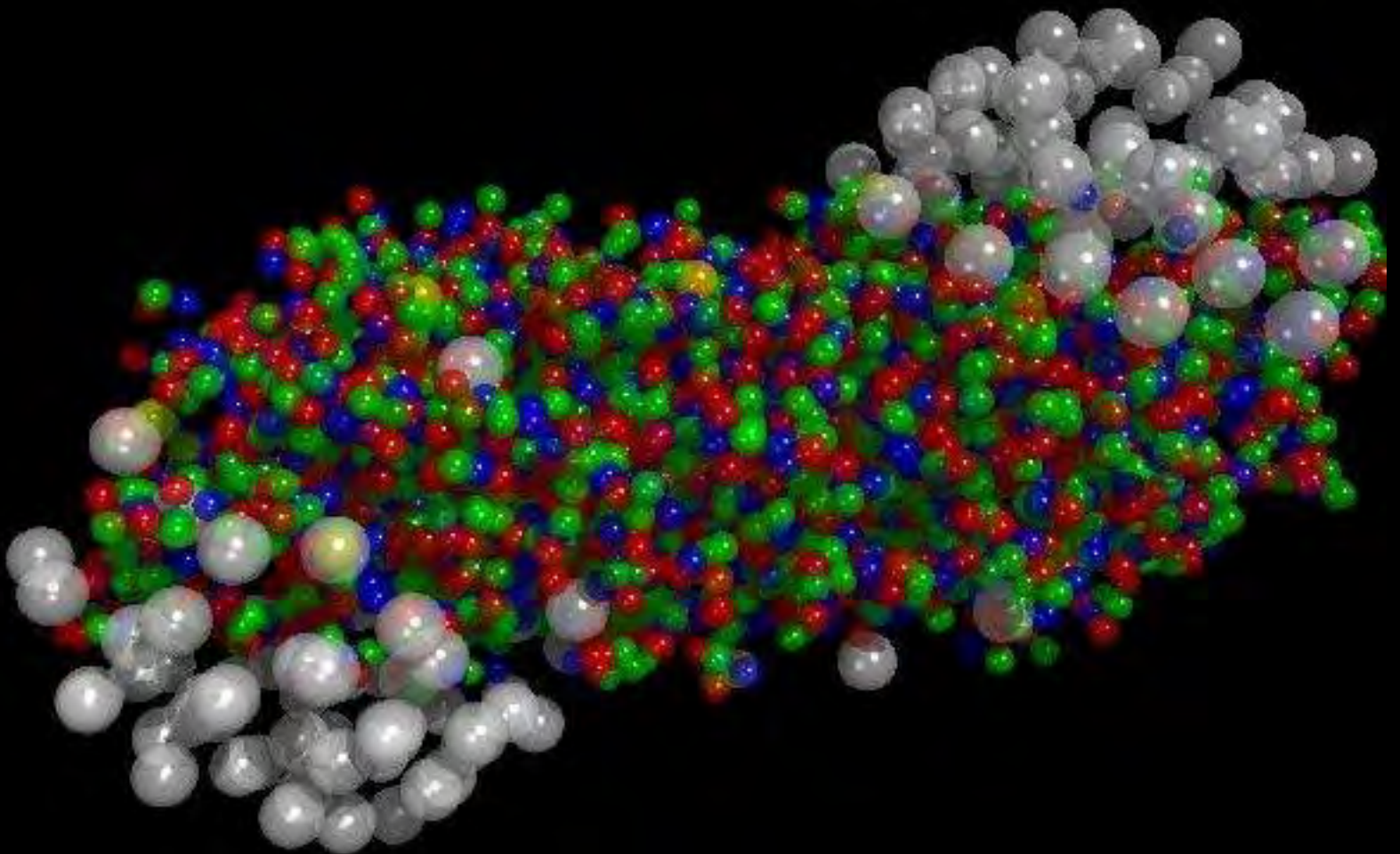
$$\varepsilon_{Bj}(0.35 \text{ fm}/c) \approx 16 \text{ GeV}/\text{fm}^3 \approx 95 \times \rho_0 \approx 30 \times \rho_N \quad (\tau_0 \approx 1/m_T)$$

$$\varepsilon_{Bj}(0.14 \text{ fm}/c) \approx 40 \text{ GeV}/\text{fm}^3 \approx 235 \times \rho_0 \approx 80 \times \rho_N \quad (\tau_0 \approx 1/Q_s)$$

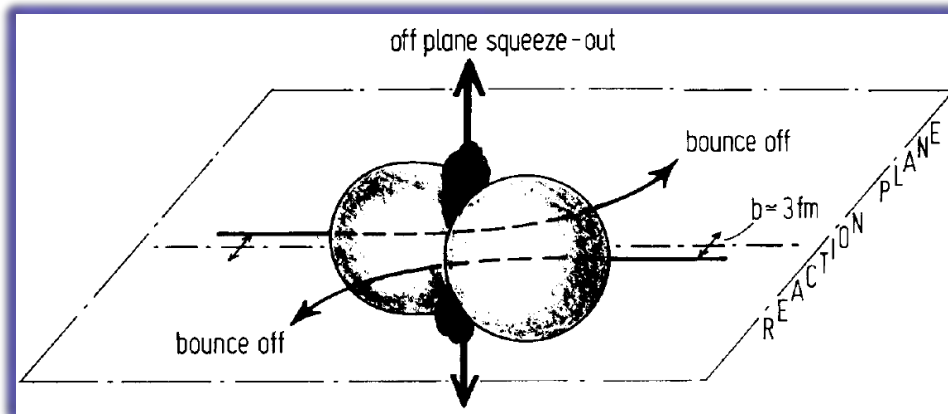
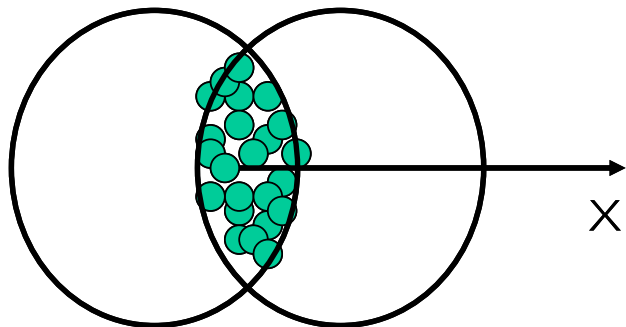
ρ_0 = hustota atomového jádra

ρ_N = hustota hmoty uvnitř nukleonu

Měření tlaku plazmatu

Eliptický tok: v rovině srážky nebo mimo

W. Greiner & Co.
PRC 25 (1982) 1873

J.-Y. Ollitrault
PRD 46 (1992) 229,
PRD 48 (1993) 1132

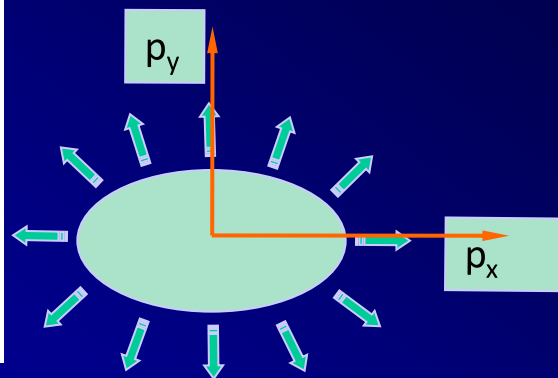
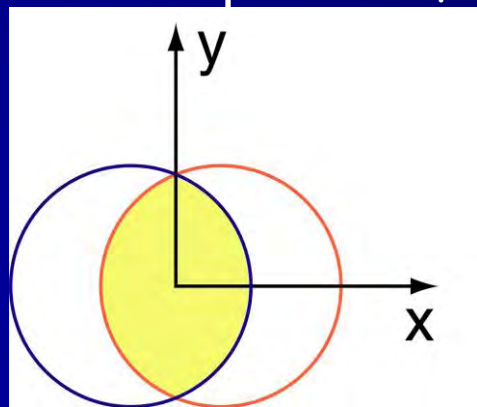
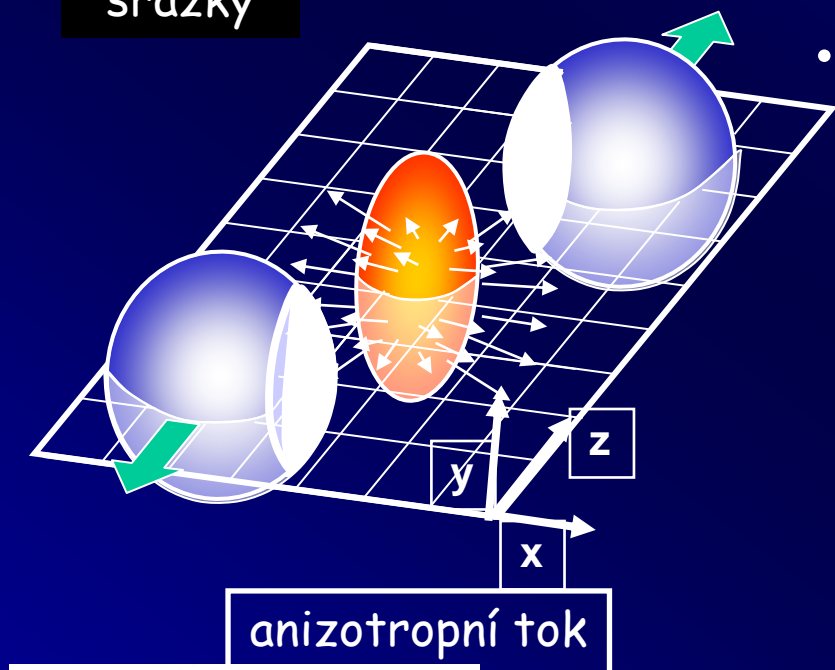
$\underline{v}_2 < 0$: při energiích $100 \text{ A MeV} \leq E_{\text{beam}} \leq 5 \text{ A GeV}$ pomalu se pohybující spektátorová hmota znemožňuje emisi participujících nukleonů či nově vzniklých částic v rovině srážky. Ty se pak jeví jako „vymáčkuté“ z reakční zóny.

$\underline{v}_2 > 0$: při vyšších energiích stínění vymizí a interakce meziprodukovanými částicemi vedou k preferenční emisi ve srážkové rovině.

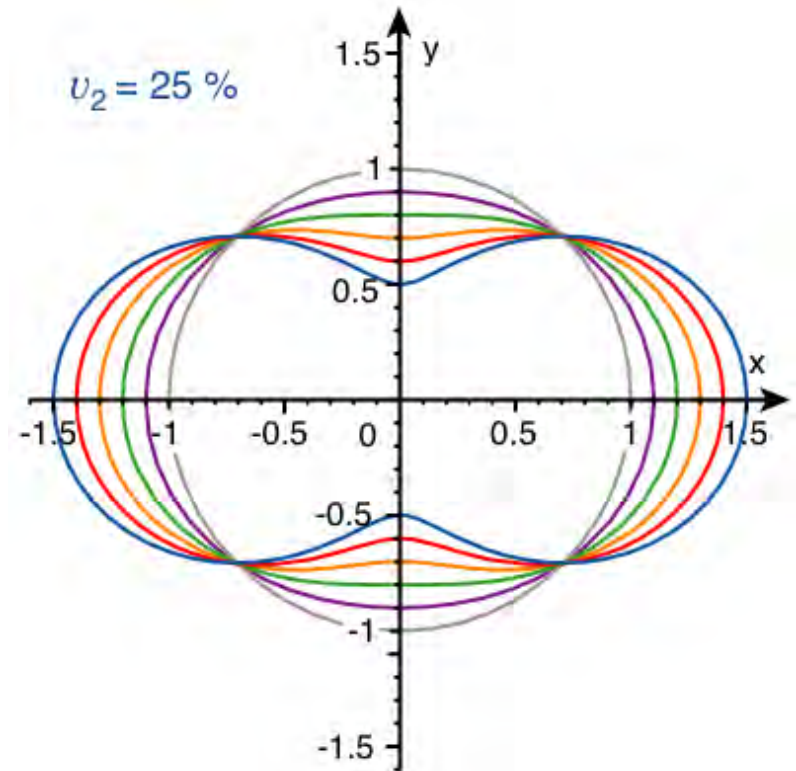
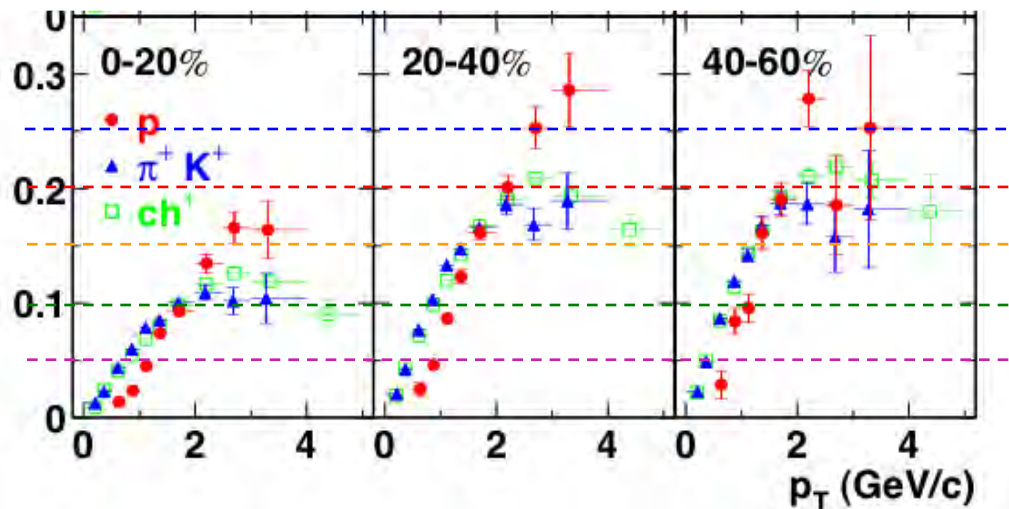
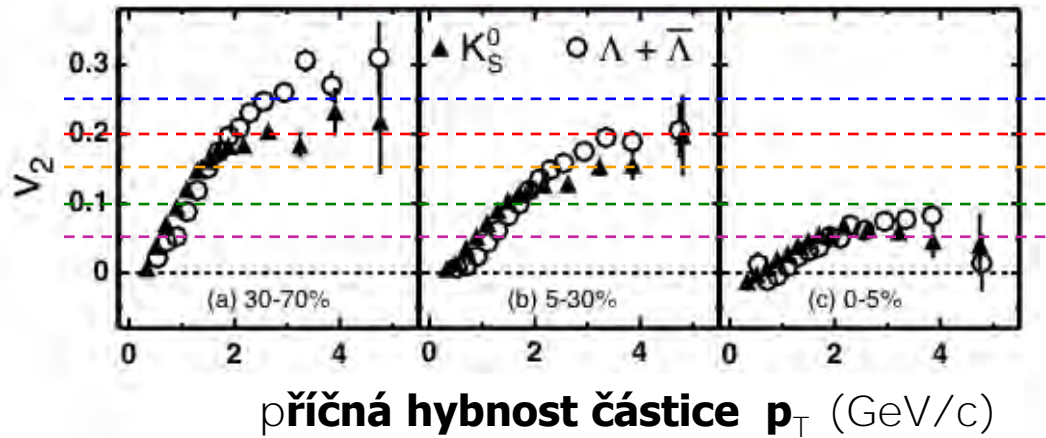
Eliptický tok částic: “nejlepší barometr”

Periferní srážky

- Oblast překrytí dvou jader v periferních srážkách má **čočkovitý tvar**
  - Pro částice je snazší vyletět ve směru x nežli ve směru y
  - Interakce mezi částicemi vytváří tlakový gradient, který umožňuje změřit počáteční anizotropii v souřadnicovém prostoru pomocí měření anizotropie v hybnostním prostoru

Eliptický tok částic s velkým p_T je obrovský !

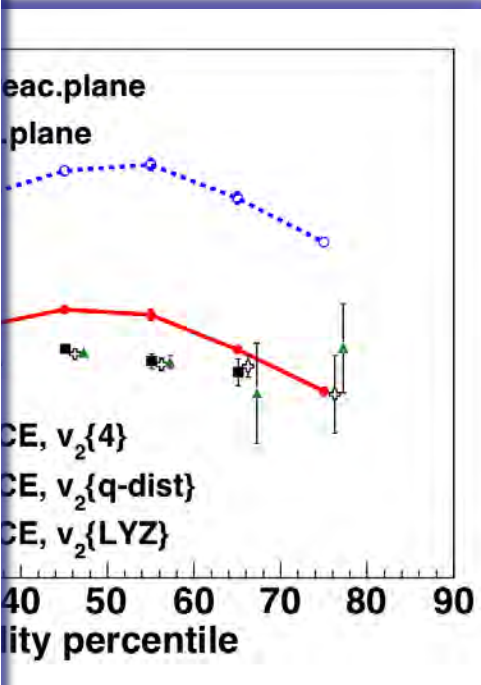
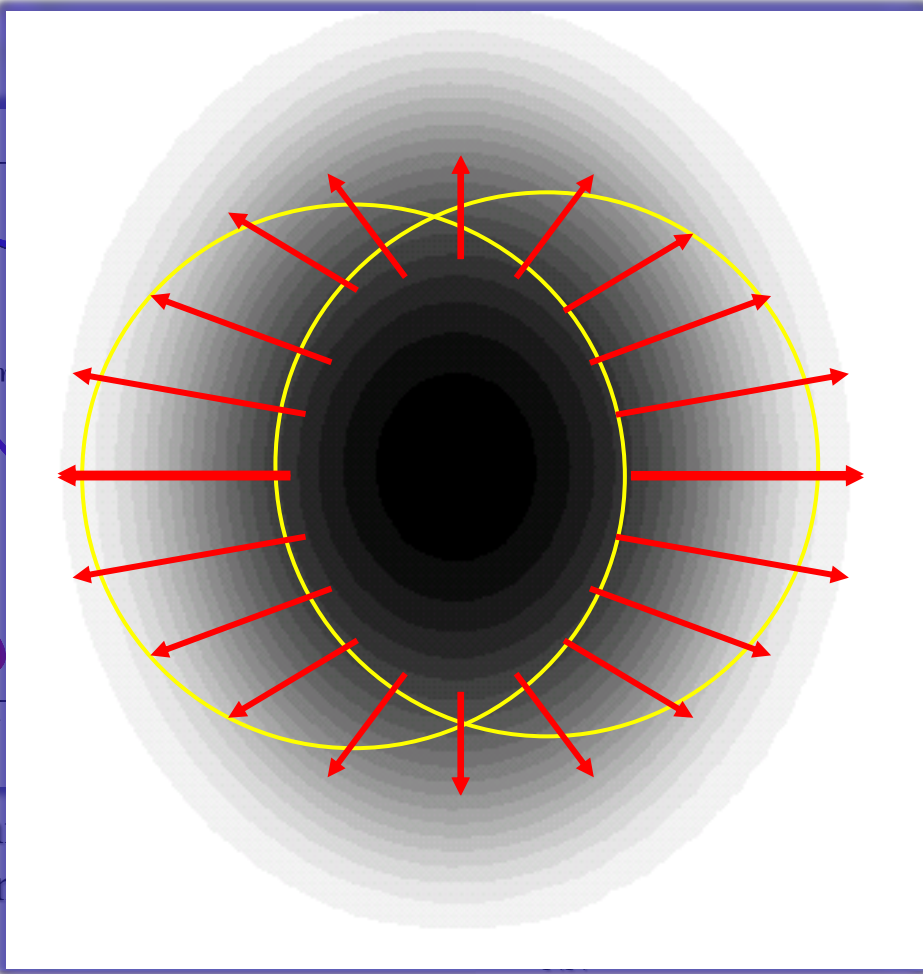
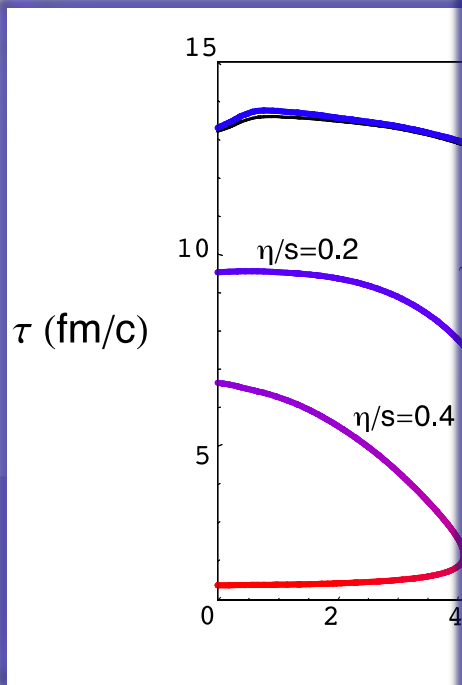

$$1 + 2 v_2 \cos 2\varphi$$

$V_2 = 0.25$ znamená, že 3 x více částic vyletí ve směru x (do reakční roviny) než do směru y (tj. mimo reakční rovinu)

Hydrodynamika

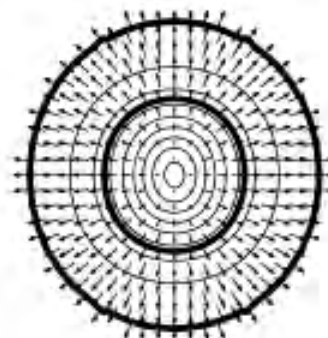
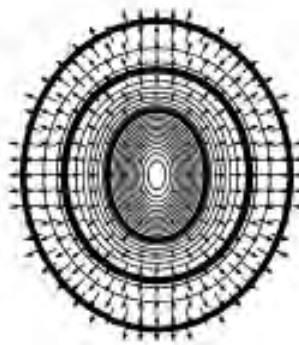
Poloha ploch vymrzávaní
srážky Au-Au collision

okru nabitých částic
žkách Pb-Pb při energii

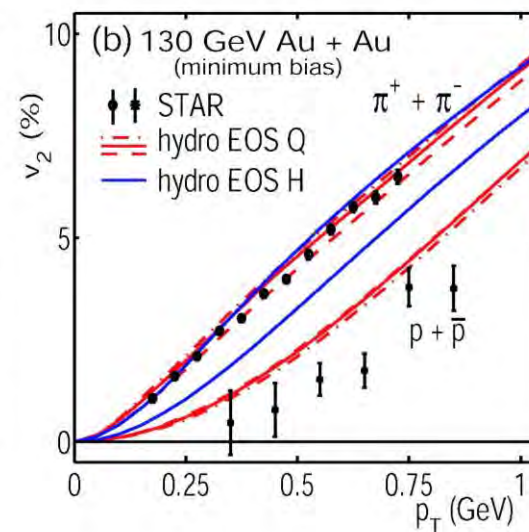
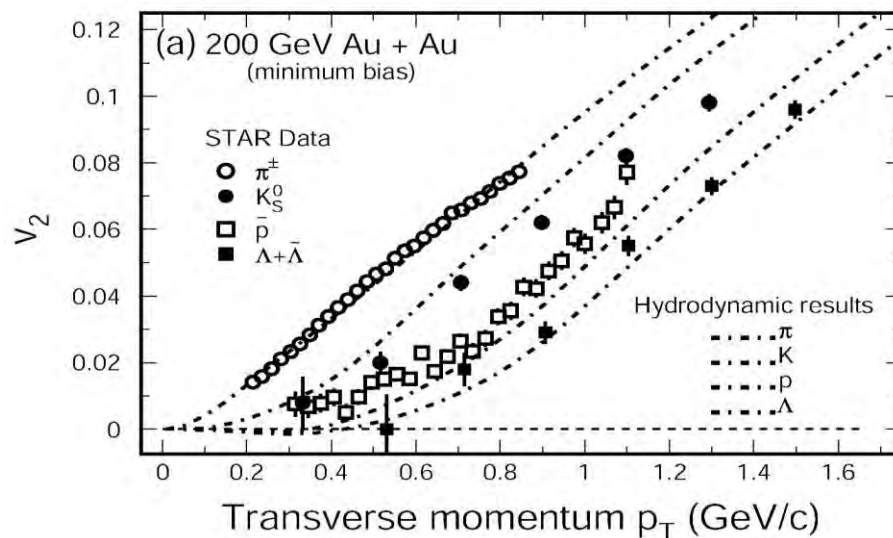
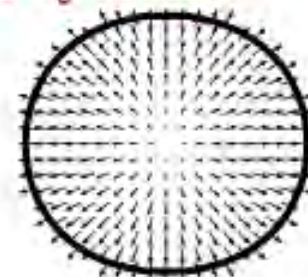
Rychlý pokles počáteční prostorové anizotropie způsobený přerozptylem částic a tvrdostí stavové rovnice ($K = \rho dp/d\rho|_{s=\text{const.}}$) jaderné hmoty vede k “samozhášení” eliptického toku: **Jestliže se eliptický tok nevytvoří brzy po srážce, tj. v době kdy má systém ještě počáteční prostorovou deformaci, pak později již nevznikne ($v_2=0$) !**

Souhlas experimentálních dat s hydrodynamickými výpočty je nejsilnějším argumentem ve prospěch kvark-gluonové kapaliny

$\tau - \tau_0 = 3.2 \text{ fm}/c$

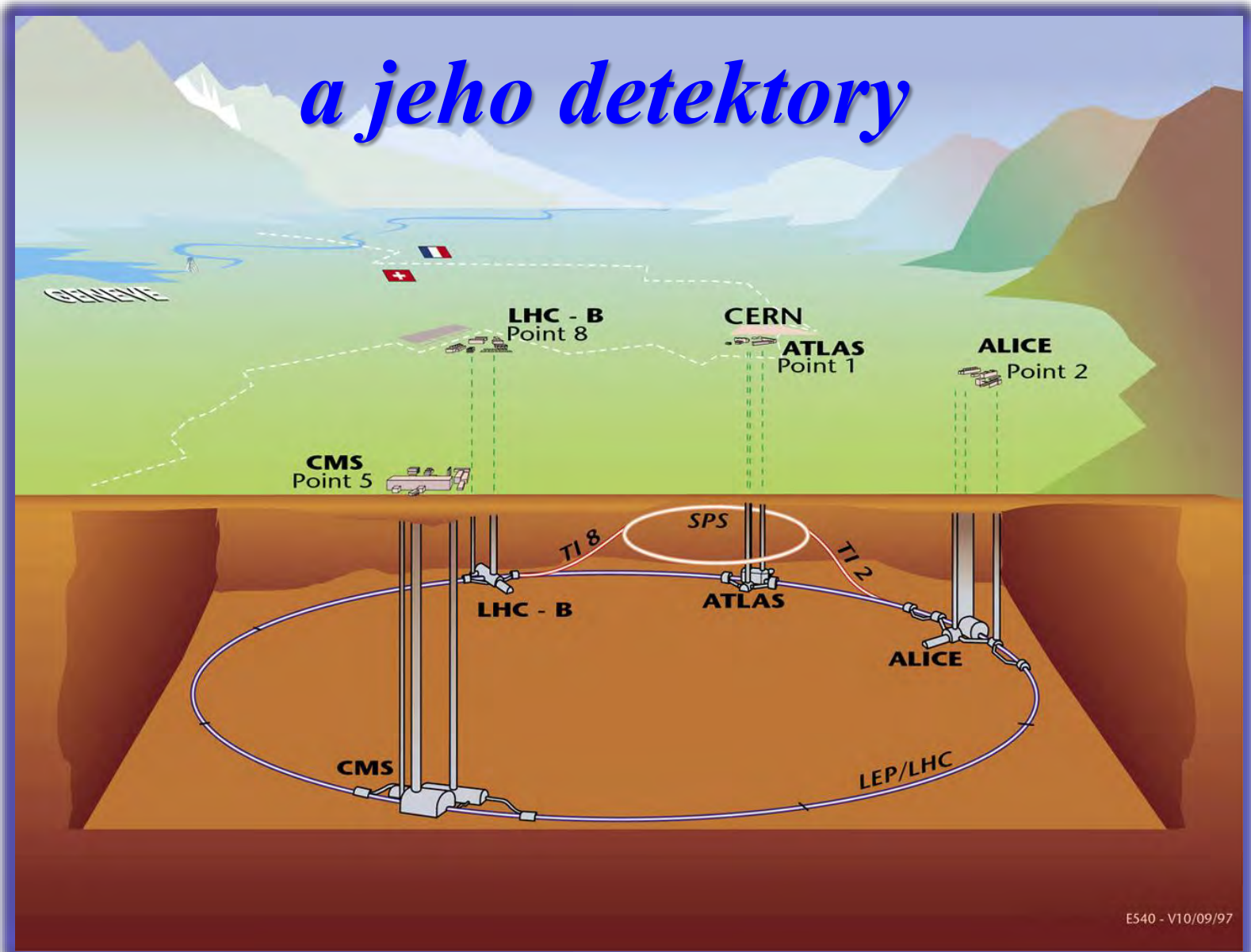

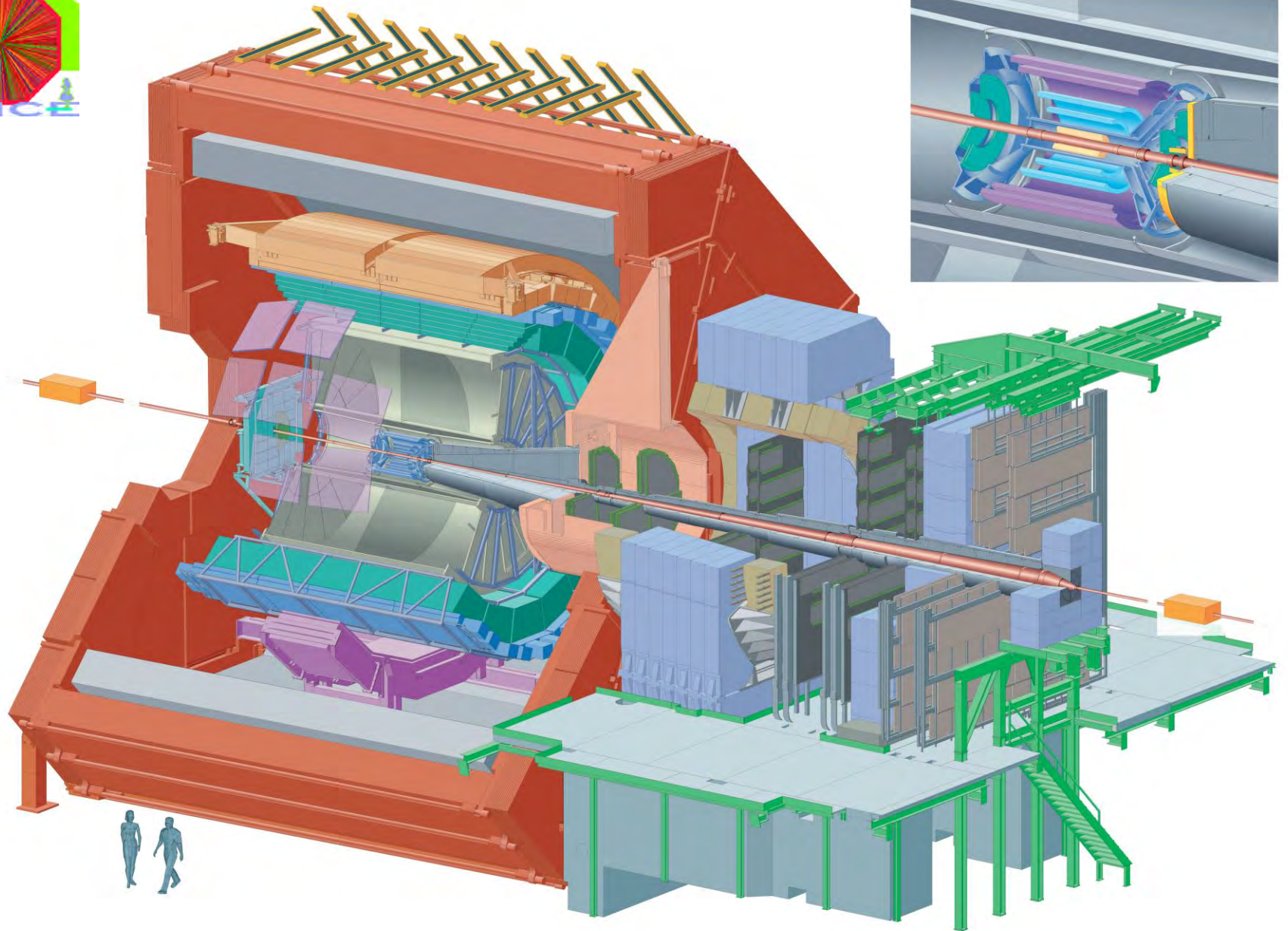
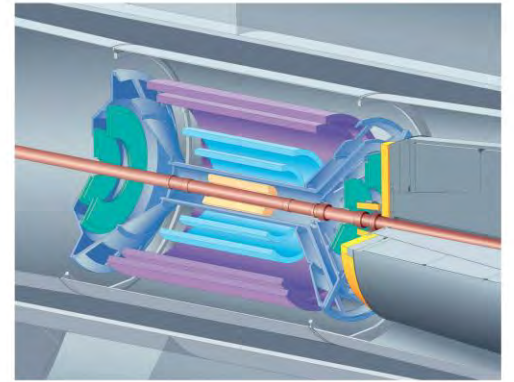
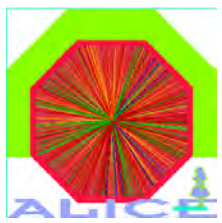
$\tau - \tau_0 = 8 \text{ fm}/c$

Velký srážek hadronů (LHC)

a jeho detektory

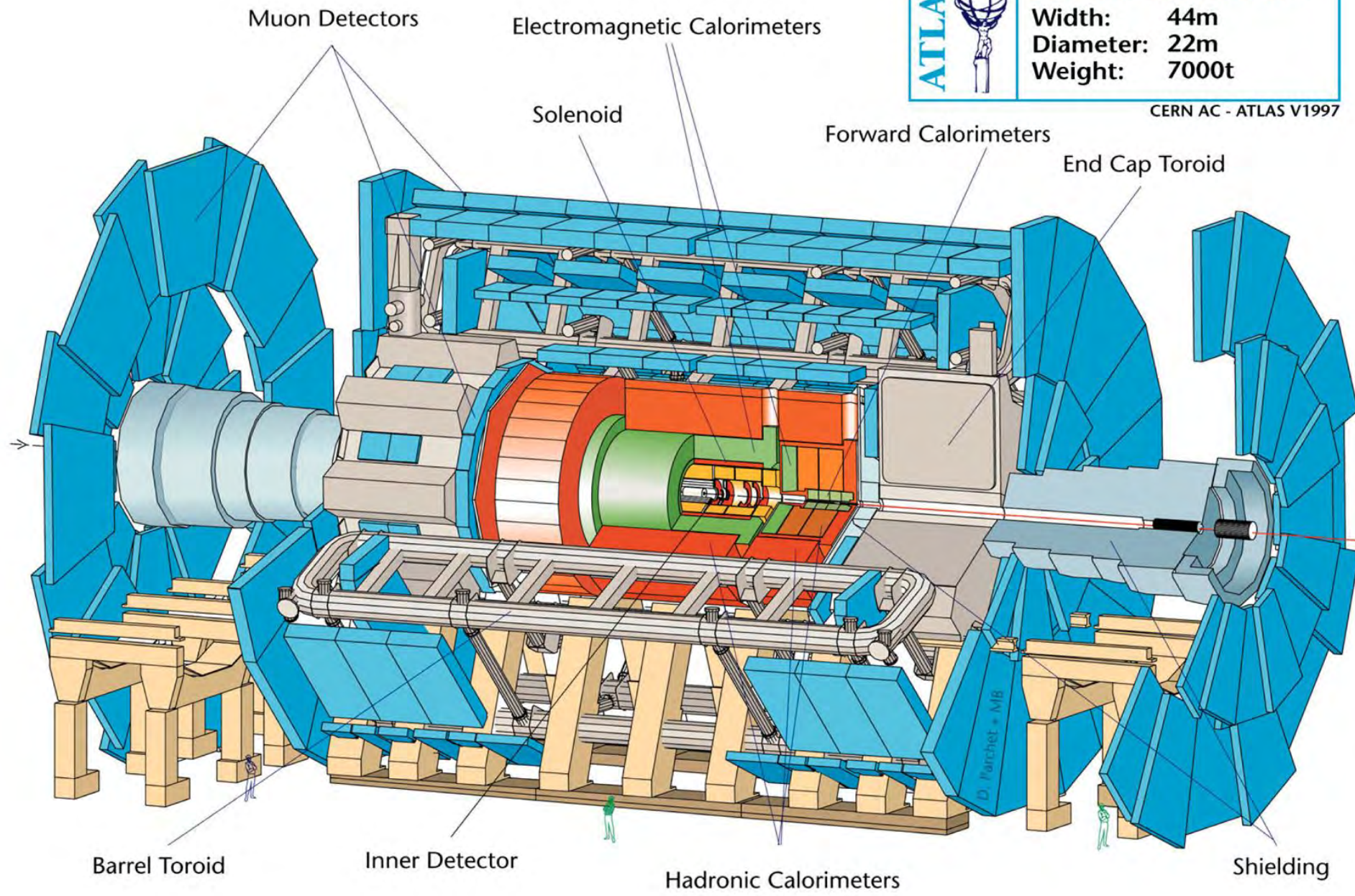
16x16x26 m³, celková váha ≈ 10 000t, 18 různých detektorů

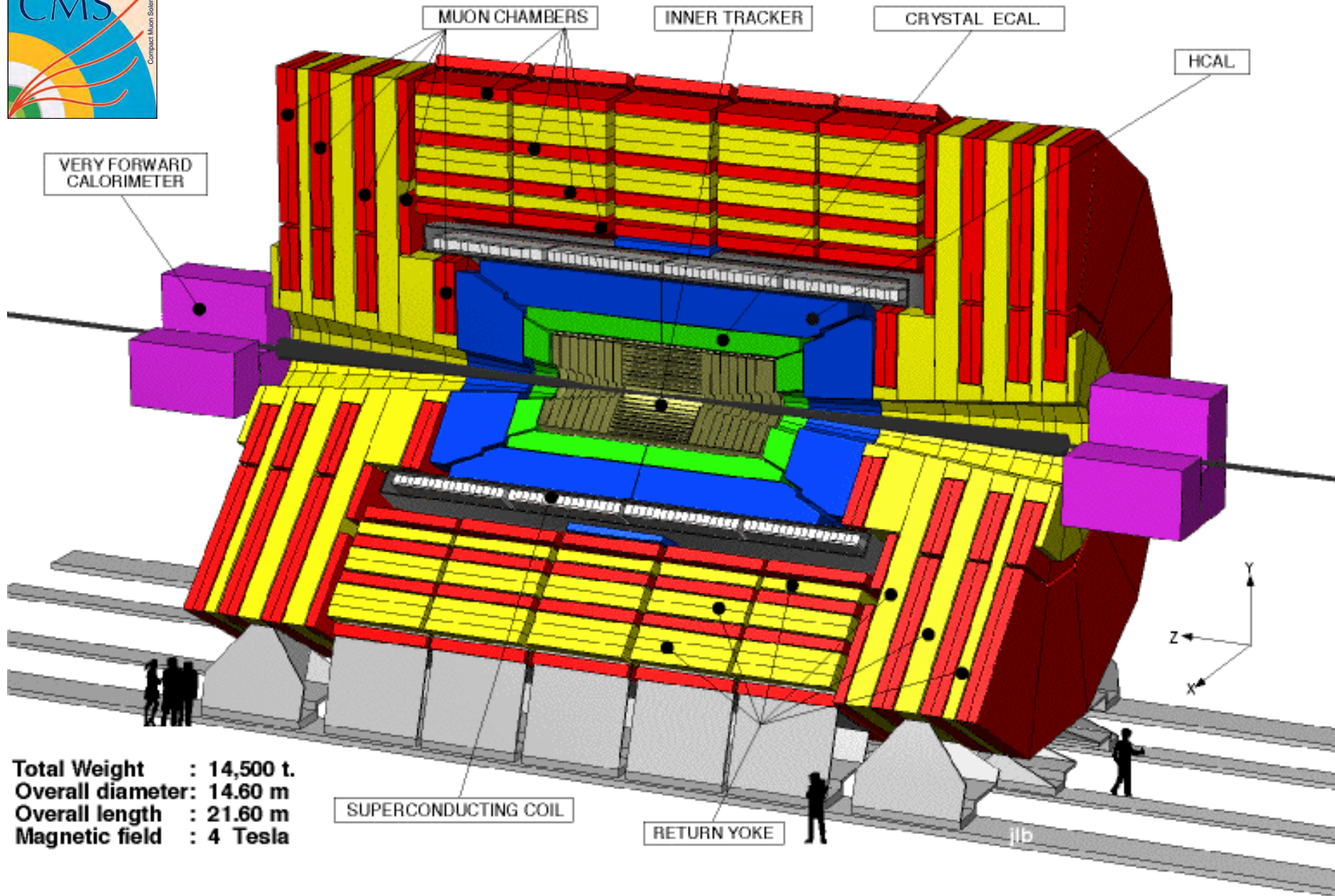

Detector characteristics

Width: 44m
Diameter: 22m
Weight: 7000t

CERN AC - ATLAS V1997

Total Weight : 14,500 t.
Overall diameter: 14.60 m
Overall length : 21.60 m
Magnetic field : 4 Tesla

SUPERCONDUCTING COIL

RETURN YOKE

jlb

Soustava urychlovačů v CERN

